

Semper Altior

**Over naoorlogse hoogbouw, Zoetermeer, en
W.F. Schut**

Arjen van der Burg

(C) Arjen van der Burg

juli 2021

Amazonestroom 148
2721 ER Zoetermeer
burgaj2@outlook.com

Inhoudsopgave

Inleiding

1. Een persoonlijke geschiedenis
2. Wat zijn goede vragen over hoogbouw?
3. Opgang en teloorgang van de naoorlogse hoogbouw
Er was aanhoudende woningnood en hoogbouw was een belangrijk antwoord – Hoogbouw groeide als kool – Hoogbouw was systeembouw, vooral in de woningwet – Systeembouw=belofte van snel, goed, goedkoop – Goed voor de grondexploitatie – Het Rijk stimuleerde systeembouw fors – Stimuleerde het Rijk dus hoogbouw? – Diverse stedenbouwkundigen hemelden hoogbouw op – Afkijken mag – Kozen de woningbehoevenden voor hoogbouw? – Wat is er dan veranderd? Werkelijkheid, maatschappelijk klimaat en rijksbeleid
4. Hoogbouw in Zoetermeer en het keerpunt Meerzicht
De weg naar hoogbouw - Opvattingen over hoogbouw bij de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer – Keuze van woonvormen in Zoetermeer - Keerpunt Meerzicht
5. W.F. Schut, stedenbouwkundige en minister

Conclusie over de omslag van hoogbouw naar laagbouw in Zoetermeer

Bijlage: W.F. Schut en hoogbouw

Denklijn – Voorgangers en opvolgers – Wat was het voor tijd? – Hoe stond de woningbouw er voor toen Schut aantrad? Hoeveel hoogbouw was er? Hoe werd hoogbouw bevorderd? – Was er voor Schut al kritiek, waren er tekenen van verandering? Hadden voorgangers al iets gedaan aan koersverandering? – Wat waren de politieke prioriteiten van het nieuw aangetreden kabinet-De Jong? – Hoe ging de “ommekeer” van Schut in zijn werk?

Afbeeldingen

Bronnen en literatuur

Inleiding

Hoogbouw heeft mij altijd gefascineerd, persoonlijk en professioneel. In Zoetermeer zit ik in een externe begeleidingscommissie voor een onderzoek van de gemeente naar al hetgeen na 1945 is gebouwd, om de cultuur-historische waarde ervan te bepalen en beschermingsregimes uit te werken. Zoetermeer telt veel hoogbouw, ouder en recenter. Om mijn kennis te vernieuwen en te verdiepen ben ik weer gaan lezen in literatuur over hoogbouw in en buiten Zoetermeer.

Mijn hoofdvraag is: Wat verklaart de opgang van hoogbouw in de jaren 1950-1960 en wat verklaart de omslag rond 1970? (Hoofdstuk 3.) De afgeleide vraag is: Hoe ging dat in Zoetermeer, en specifiek bij de wijk Meerzicht, waar het verminderen van het hoogbouwprogramma gestalte kreeg. (Hoofdstuk 4.)

Na een eerste versie van het verhaal te hebben afgerond bleef ik zitten met de vraag hoe het kon dat W.F. Schut, een van de projectleiders van het *Strukturplan* van Zoetermeer als hoogbouwstad, snel na zijn aantreden als minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening (VRO) in 1967 die hoogbouw van zijn rijkssteun begon te ontdoen. Die vraag leidde tot – gegeven de Coronacrisis – een beperkt onderzoek in enkele vaktijdschriften en kranten uit die tijd, en in gedigitaliseerde kamerstukken. Verder onderzoek wacht op heropening van de archieven. Bij gebrek aan een biografie van de heer Schut is het voorliggende relaas vooralsnog het meest haalbare. (Hoofdstuk 5 en Bijlage.)

Tijdens dit aanvullende onderzoek kreeg ik beter zicht op de betekenis van de grondexploitatie voor de woningbouwvormen en heb dat ook in de hoofdstukken 3 en 4 verwerkt.

Ik meen op beide vragen, met de gegeven middelen, een redelijk, zij het voorlopig, antwoord te hebben kunnen geven.

1 Een persoonlijke geschiedenis¹

Hoogbouw heeft mij altijd geïntrigeerd. Ik mocht met mijn vader (aannemer) mee naar de wederopbouw van Rotterdam, dat wil vooral zeggen: de ontwikkeling van de Coolsingel en omgeving. Voor een jongen uit Rijswijk (Zuid-Holland), schoolgaand in het Statenkwartier in Den Haag, verrees daar een spannende wereldstad. Ik ben geboren en getogen in flinke herenhuizen in vroeg-twintigste eeuwse uitbreidingswijken, met tussendoor een jaren-30 portiekwoning.

In 1968 verhuisde ik voor studie naar Amsterdam, ook toen al een veel wereldsere stad dan Den Haag, maar mijn biotoop was beperkt tot de binnenstad (m.n. Spui, Oude Manhuispoort, Oude Zijds Achterburgwal) en de rand van de 19^{de}-eeuwse Kinkerbuurt. Gemiddeld een à twee bouwlagen hoger dan Den Haag, maar nog geen hoogbouw.

Tegen het eind van mijn studie (1972) konden wij een zgn. gehuwdenwoning



Studentenflat Hertzberger, Weesperstraat

betrekken in de studentenflat van Herman Hertzberger aan de Weesperstraat, en die was toen nog vrij nieuw (opgeleverd in 1966; zie *Goed Wonen 1966*). Die flat was acht lagen hoog, dus naar de toenmalige VROM-definitie (zes lagen of hoger) echte hoogbouw. Maar wat een woongenot. De woning zelf was klein (2 kamers, 35 m²) maar extreem efficiënt ingedeeld, gelegen aan een experimentele woonstraat zonder verkeer op de vijfde bouwlaag (inspringend). Het gebouw was een uitdrukking van het idee van Hertzberger dat een gebouw een stad in het klein zou moeten zijn. Er waren dus

ook publieke voorzieningen, zoals een mensa. De sobere uitvoering (betonstenen) was niet storend. Ik denk dat mijn waardering voor de flat aan het Douzapad in Zoetermeer komt door de verwantschap met deze Weesperstraatflat. Bedenk dat deze flat werd opgeleverd vlak voordat in de Bijlmermeer de eerste paal werd geslagen (december 1966). Wat een verschil, in ligging en uitvoering.

Maar ontsnappen aan de Bijlmermeer deden we niet, het werd onze tweede stop in hoogbouwland. De Weesperstraatflat was voor twee personen klein en na afstuderen werd je geacht er uit te gaan. In de Bijlmermeer waren er anno 1973 veel woningen die aan de straatstenen niet kwijt te raken waren – leegstand die in rap tempo opliep. Dat kwam onder andere omdat de gedroomde middenstanders niet uit de oude stad naar het verre oord Bijlmermeer wilden verhuizen, naar die dure nieuwe woningen met slecht openbaar vervoer. Maar ook omdat de woningen in opdracht van de gemeente waren gebouwd en vervolgens uitgedeeld werden aan woningbouwverenigingen. Kleine verenigingen hadden te weinig leden die zo'n flat wilden hebben, en dat bood dus ruimte voor afwijkende groepen. Niet de gedroomde gezinnen die van het groen

¹ Met dank aan: Gerard van Evert, Andreas Faludi, Marijke Gijswijt, Willem Hermans, Jacques van der Jagt, Peter Jonquiere, Len de Klerk, Johan Koopman, Piet Mollema, Hans Reijnen, Paul Schoenmakers, Ernst Storm, Marcel Teunissen en René Vlaanderen voor hun opmerkingen over en herinneringen naar aanleiding van eerdere versies. Met speciale dank aan Anco Schut voor informatie over zijn vader, W.F. Schut.

zouden genieten en van de beloofde voorzieningen in de drooglopen op de eerste verdieping gebruik zouden maken, maar veeleer gescheiden mensen, homostellen, net afgestudeerden en Surinamers. Bij de Woningbouwvereniging voor het Amsterdamse Spoorwegpersoneel konden wij zonder omhaal een vijfkamerflat op de 7^{de} verdieping aan de Kempering huren (nu gesloopt). (Ik had genoeg inkomen omdat ik een goed betaalde projectbaan had gekregen bij het SISWO.)



Kempering, Bijlmermeer, voor de oplevering

Wij gingen in een theoretisch ideaal wonen. Het ideaal bleek één juiste kant te hebben: grote woningen van goede kwaliteit. Ook de “groene” ruimte om de flat – hoewel lange tijd grotendeels een zandbak door de aanleg van de metro en de A10 – was aangenaam, maar veel te wijds. Wat van het ideaal niet deugde was veel: weinig liften, die regelmatig bleven steken of stuk gingen, een duistere droogloop waar bijna niks in gebeurde (een enkele kroeg voor nostalgische Amsterdammers, wat kinderopvang), parkeergarages die unheimisch waren, een ver weg gelegen noodwinkelcentrum, een nog verder weggelegen NS-halte, een bushalte op enige afstand voor een lijn die bijna drie kwartier nodig had om in de binnenstad te komen. Maar we waren jong en hadden geen kinderen, en vonden al die vreemde bewoners wel interessant. Toen ik een baan in Den Haag (Archipelbuurt) kreeg was de lol er af, vooral wegens de afstand (twee uur met het OV, meer dan een uur met de toen aangeschafte auto).

Zoals voor de meeste mensen geldt: na de “vrijgezellenfase” werd het tijd voor een serieuze eengezinswoning, althans een woning met tuin, in de verwachting dat er kinderen zouden worden voortgebracht. In Den Haag was er toen (1975) heel weinig aanbod, en Zoetermeer was het officiële alternatief. Met enige aarzeling, omdat het



Nuova Campagna, Amazonestroom, Oosterheem, Zoetermeer

imago van flatstad al was gevestigd (Palenstein). In Meerzicht (Bergenbuurt) stonden verrassende, beknopte en betaalbare, vlak bij het in aanleg zijnde Westerpark gelegen eengezinswoningen (premie-A), en de Sprinter zou spoedig gaan rijden (halte Voorweg). Na nog twee stappen op het aardse niveau (in Zoetermeer-Seghwaert en in Den Haag-Kijkduin) zijn we in 2015 geland in een levensloopbestendig appartement uit 2009 aan de rand van Zoetermeer, met vrij uitzicht over het Bentwoud. Hoogbouw, ja. Maar hoe anders dan in de Bijlmer!

2 Wat zijn goede vragen over hoogbouw?

Dit verhaal gaat niet over mijn persoonlijke wederwaardigheden, maar mijn eigen woongeschiedenis helpt mij om een genuanceerd idee te krijgen van hoogbouw als woonvorm. Hoogbouw is een in de jaren 1970 in Nederland omstreden geraakte woonvorm, die echter aan het eind van de jaren 1990 weer in omloop kwam en anno 2020, met de verdichtingsplannen van veel grote en middelgrote steden, bijna de nieuwe norm lijkt te worden, en hoger dan ooit. De vraag of hoogbouw goed of slecht is – vergeleken met laagbouw – is te algemeen. Hoogbouw kent allerlei variaties, uit verschillende tijdperken, op verschillende soorten locaties, en wordt soms meer en soms minder door woonconsumenten gewaardeerd. Net als in de jaren 1970² vind ik het doorslaggevende criterium voor de waardering van woonvormen of de eindgebruikers – thans woonconsumenten genoemd – er tevreden mee zijn, en niet alleen bij gebrek aan alternatieven, maar juist door de mogelijkheid uit alternatieven te kiezen.

Tegen de jaren 1970 waren veel mensen in allerlei steden niet meer tevreden met hoogbouw. Hoogbouw raakte in den brede, ook bij architecten, politici en beleggers, uit de mode.³ Iets dat uit de mode raakt, wat zegt dat? Is het “product” ondeugdelijk gebleken of geworden? Zijn de klanten veranderd? Zijn er betere alternatieven gekomen? Zijn er teveel exemplaren van beschikbaar gekomen? Is er een verandering van wooncultuur, van smaak ontstaan die een technisch deugdelijk product subjectief ondeugdelijk maakt? Dat hoogbouw in de jaren 1950-60 in de mode kwam – in elk geval bij gemeenten, bouwers en ontwerpers – verdient een verklaring, maar evenzeer waarom het product alras uit de mode raakte, en waarom het veel later toch weer acceptabel werd. Duidelijk is dat daarbij steeds de vraag moet worden gesteld: Wat is het product precies, en wie zijn de klanten? Uit die lange geschiedenis van de hoogbouw wil ik nu één periode belichten. De geschiedenis van Zoetermeer, en in het bijzonder van Meerzicht, biedt een goede ingang om de opgang en de teloorgang van hoogbouw als hoofdvorm van de woningbouw omstreeks 1970 te analyseren.

Zoetermeer is te zien als een aflevering van een enorme naoorlogse reeks nieuwe Nederlandse woongebieden, met een overlap tussen de echte wederopbouwperiode (tussen 1945 en 1965) en de periode van de landelijke bouwspurt vanaf 1965. Zoetermeer is dus familie van andere naoorlogse wijken, maar is ook eigenzinnig, als een van de zgn. pré-groeikernen in Nederland.⁴

² Toen werkte ik bij het SISWO aan het onderzoek “Behagen en onbehagen in de naoorlogse woongelegenheden”, in opdracht van het Cultuurfonds van de Bank Nederlandse Gemeenten. Kernvraag: Hoe kunnen bewonerswensen beter tot hun recht komen? Publicatie: Van der Burg 1976.

³ Waarom ook stedenbouwkundigen en architecten tegen 1970 en masse de hoogbouw en het functionalisme lieten vallen vraagt nader onderzoek. Eerder generatiewisseling dan voortschrijdend wetenschappelijk inzicht, denk ik.

⁴ Over de groeikernen: Faludi en Van der Valk 1990, blz. 75-78 over Zoetermeer.

3 Opgang en teloorgang van de naoorlogse hoogbouw

Er is veel geschreven over de hoogbouw-laagbouw kwestie.⁵ Ik ga dat niet overdoen, maar ik wil hier een paar draden in elkaar weven die kunnen helpen om te begrijpen waarom in Nederland afkeer van hoogbouw ontstond. Waarom Zoetermeer een hoogbouwstad wenste te worden, maar tegen 1970 een geheel andere koers koos, behandel ik in het volgende hoofdstuk.

Er was aanhoudende woningnood en hoogbouw was een belangrijk antwoord

Na de oorlog waren politieke beloften over het oplossen van de woningnood steeds verbroken, door allerlei omstandigheden. In 1955 werd de woningnood "Volksvijand nr. 1" en in 1963 werd dat herhaald door het Kabinet-Cals. Net als nu was "bouwen, bouwen, bouwen" het algemeen gedeelde antwoord.

In 1963 werd onder Bogaers een jaarproductie van 125.000 woningen als doel gesteld. Zijn beleid werkte. De productie - gereed gekomen woningen - bedroeg in:

1962	78.375 woningen
1963	79.523
1964	100.978
1965	115.027
1966	121.699

Wel bleven de tekorten in de drie westelijke provincies groot terwijl elders in het land een zekere ontspanning optrad.⁶

Hoogbouw leek voor gemeenten, stedenbouwkundigen en aannemers een goede en snelle oplossing voor de woningnood, met name in grote en middelgrote steden.

Hoogbouw groeide als kool

Hoogbouw - woningen in gebouwen met 6 of meer bouwlagen, volgens de definitie van VRO - was aan een opmerkelijke opmars begonnen, en dat begon op te vallen. In 1962 had 21% van de woningen in meergezinshuizen 6 of meer bouwlagen, in vier jaar (1965) was dat opgelopen naar 47% en in zes jaar (1967) naar 73%. In 1962 waren in gemeenten met minder dan 20.000 inwoners 10% van de woningen te vinden in meergezinshuizen in hoogbouw, in 1965 was dat opgelopen tot 31%.⁷ In die kleine kernen viel dat enorm op. Hoogbouw ging ten koste van de in de naoorlogse uitbreidingswijken gebruikelijke middelhoogbouw, waarvan de vierde bouwlaag zonder lift weinig populair was. Het aandeel eengezinshuizen in de nieuwbouw bleef overigens landelijk schommelen rond de 60%.

Hoogbouw was systeembouw, vooral in de woningwet

De hoogbouw die uit de mode raakte was vooral systeembouw van negen lagen of meer, vaak als lange galerijflat of als torenflat uitgevoerd, en ook nog eens overheersend als woningwetwoning gefinancierd. Deze woningcomplexen werden als weinig gevarieerd en monotoon gezien.

⁵ Bijvoorbeeld: Blom 2004; Van der Cammen 2012; Gijswijt 1970; Mentzel 1989; Oosterhof 2018; De Vreeze 1993.

⁶ VRO1967, MvT

⁷ Tas 1966 en Tas 1968. Tas werkte bij het ministerie van VRO. Het ging niet om gereed gekomen woningen maar om vergunde woningen, dus de realisatie lag gauw twee jaar later.



De term “systeembouw” vraagt toelichting. In de loop der jaren is de terminologie van het Ministerie van VRO gewijzigd.⁸ Het streven was de efficiëntie van de woningbouw op te voeren door rationalisatie en industrialisatie en daarmee op de toen schaarse arbeid te bezuinigen. “Arbeidsbesparende bouw” zou een betere aanduiding zijn voor de baaierd aan technische systemen die vanaf de jaren 1950 werden ontwikkeld of aangekocht, van systemen die onderdelen die de productie op de bouwplaats efficiënter maakten (zoals de gietbouw van de ERA-flats) tot fabrieken die grote onderdelen van woningen leverden die slechts op de bouwplaats gemonteerd hoefden te worden (zoals systemen van Indeco-Coignet). Omdat het allemaal “bouwsystemen” waren is de term “systeembouw” als verzamelnaam te verdedigen.

Beschouwde bouwmethoden

	Aantallen in 1966 en 1967
<i>Gietbouw</i>	
E.B.A.	4 351
E.B.O. II	729
E.R.A.	2 212
K en G	552
Nijhuis	482
R.B.M.	2 207
Sanders	234
Wilma II	556
<i>Grote-elementenbouw</i>	
B.M.B.	3 907
Coignet	5 336
Dura-Coignet	510
Elementum-Larsen en Nielsen	2 073
Rottinghuis	1 688
Schokbeton	1 176
Vam	3 534
<i>Systeembouw</i>	
Bitcon	1 161
E.B.O. I	240
Muwi	1 857

“Niet-traditionele” bouwtechnieken werden door Van Elk en Priemus onderscheiden in niet-traditionele stapelbouw, niet-traditionele gietbouw en montagebouw. Gietbouw en montagebouw werden vooral toegepast in grote complexen met hoogbouw en geringe typedifferentiatie. Deze beide systemen waren, vanwege de noodzakelijke aanvoer van grote kisten of bouwelementen op vrachtwagens, zware bouwkranen kraanbanen en bouwliften, alleen rendabel te maken op ruime locaties waar grote series wanden en vloeren gemaakt worden.⁹

Systeembouw = belofte van snel, goed, goedkoop

Systeembouw droeg de belofte in zich van kwalitatief goede, betaalbare woningen die tegen lagere kosten en met minder mankracht dan traditionele woningen in grote aantallen gebouwd konden worden.

De woningen waren inderdaad ten opzichte van de oude woningvoorraad of de vroeg-naoorlogse wijken vaak veel groter en comfortabeler - beter geïsoleerd, centrale verwarming, lift i.p.v. trap, keuzemogelijkheden qua indeling, zeker na invoering van de nieuwe *Voorschriften en Wenken 1965*. In de loop der jaren waren de

⁸ De Vreeze 1993 blz. 262.

⁹ De Vreeze 1993 blz. 263.

kwaliteitseisen die van rijkswege aan de woningbouw werden gesteld verhoogd. Woningbouwverenigingen en architecten hadden daarop aangedrongen, en Minister Bogaers vond het voor de zo gewenste doorstroming belangrijk dat er luxere woningen werden gebouwd. Met de normen van 1965 werd een antwoord gegeven op de toegenomen welvaart en werd “bouwen voor de toekomst” beleid. Schut zette dat beleid voort.¹⁰ Wat opvalt is dat de aanzienlijke hogere kwaliteitsnormen in de *Voorschriften en Wenken 1965* vooral betrekking hadden op de grootte van kamers maar geen betrekking hadden op de woonvorm; alleen werden liften verplicht “indien de vloer van een der hoofdwoonkamers meer dan 10 m boven het bij de hoofdtoegang aansluitende terrein is gelegen”.¹¹

Systeembouw was ook veel efficiënter (minder manuren¹²) en kon in zeer grote aantallen (honderden per jaar per bouwplaats) worden geproduceerd. De verwachte lagere kosten vertaalden zich echter niet in lage huren, in tegendeel. Dat had deels te maken met de manier waarop grondkosten berekend worden; zo zijn kosten van openbare verlichting en straten (vgl. galerijen) bij eengezinswoningen kosten voor de gemeente, bij flats voor de opdrachtgever. Extra's die het leven in flats zou moeten veraangenamen, zoals gemeenschappelijke ruimten en gebouwde parkeervoorzieningen, kwamen ook ten laste van de huurder. Om de grondkosten en de huren te drukken moesten kunstgrepen worden uitgehaald – meer bouwlagen, extra kleinere woningen, minder liften waren favoriet. Parkeergarages waren overal een financieringsprobleem en werden vaak of niet gebouwd, of later gesloopt.¹³

Woningen in het Westen - Kosten in guldens (1970)	Eengezinshuizen	Galerijwoningen t/m 5 bouwlagen	Galerijwoningen met meer dan 5 bouwlagen
Grondkosten	5.590	4.790	5.340
Bouwkosten	25.030	24.980	26.070
Bijkomende kosten	2.510	2.510	2.860
	33.130	32.280	34.270
CV installatie	2.800	2.600	2.550
Lift-hydrofoor e.d.	-	-	1.100
totaal	35.930	34.880	37.920
Bruto-inhoud	367m ³	322m ³	329m ³
Verblijfseenheden	4,7	3,9	4
<i>Kosten per m³</i>	<i>fl. 97,90</i>	<i>fl. 108,32</i>	<i>fl. 115,26</i>

Zo te zien is de conclusie (mijn berekening) dat hoogbouw in 1970 per kubieke meter 20% duurder was dan eengezinswoningen.

Goed voor de grondexploitatie

Hoogbouw hielp verder om de grondexploitatie van gemeenten rond te breien. Dat

¹⁰ Van der Schaar (red.), 1996, blz. 159-161.

¹¹ MVRO 1965 blz. 19.

¹² Volgens De Vreeze 1993 blz. 53-54: in 1922 waren 1.664 uren op de bouwplaats nodig voor een woning in vier lagen en voor een gemiddelde woning in 1993: 600 uren.

¹³ De tabel komt uit *VRO 1970*, nr. 58b.

kwam door de subsidies van het Rijk en door de mogelijkheid om zonder veel stedenbouwkundige en procedurele problemen het aantal bouwlagen en dus het aantal woningen op te hogen. Zo ging in Zoetermeer-Palenstein het aantal bouwlagen van de galerijflats en de torens tussentijds drastisch omhoog en nam het aantal woningen van ca. 1.600 toe tot ca. 2.950.

Volgens de normering van het Rijk waren de grondkosten voor eengezinswoningen maar weinig hoger dan voor hoogbouw, en ook feitelijk lagen ze weinig hoger. Interessant was dat volgens de Rijksnormen voor hoogbouw per woning veel minder grond nodig was: Voor één eengezinshuis kon je bijna twee hoogbouwflats in een plan onderbrengen.

Grondgebruik¹⁴

Terreinopp. Bestemd voor:	Eengezinsrijenhuis m ²	Middelhoge etagewoning	Woning in hoogbouw
a. Netto uit te geven grond	160	100	70
b. Openbaar groen	60	60	60
c. Verharding	80	60	50
Totaal	300	220	180

Hoogbouw maakte grondexploitaties gemakkelijker, o.a. door de zekerheid van woningwetfinanciering. En: Hoogbouw subsidieerde zo indirect laagbouw.

Het Rijk stimuleerde systeembouw fors

Systeembouw werd door het Rijk vanaf de jaren 1950 gestimuleerd, door aankoop van buitenlandse systemen (zoals Airy), door extra bouwcontingenten te geven, door bouwkostensubsidies en door meerjarencontracten te sluiten met producenten (zgn. bouwstromen). Ook kon men zonder contingent bouwen als het maar systeembouw was.¹⁵

In 1947 bestond 1,5% van de woningproductie uit systeembouw, in 1950 was dat al 12,8%. Na 1953 liep het aandeel terug, maar in 1964 was het 12,8%, in 1965 15,0%, in 1967 al 22,1% en in 1970, het hoogtepunt, 25,6%.¹⁶

Stimuleerde het Rijk dus hoogbouw?¹⁷

Nee: Noch vanuit de volkshuisvesting, noch vanuit de ruimtelijke ordening werd hoogbouw gestimuleerd. Ambtenaren lieten zich er zeer kritisch over uit. Minister Bogaers onderhandelde over de Bijlmermeer en was uiterst kritisch over de hoeveelheid hoogbouw, omdat die tegen de wensen van veel mensen inging, en omdat de bouw- en stichtingskosten exorbitant duur waren, en bijgevolg de huren hoog

¹⁴ Jansen 1969. Normen volgens het zgn. Bruine Boekje van de VNG.

¹⁵ Er waren ook andere vormen van standaardisatie. Kwantitatief belangrijk waren de zgn. Keuzeplanwoningen die tussen 1960 en 1970 werden beloofd met extra subsidie. Een productieve architect was J. Dekker uit Hazerswoude (voor de oorlog opzichter van de gemeente Zoetermeer en particulier architect), van wie 2.371 keuzeplanwoningen bekend zijn. De regeling werd in 1970 door Minister Schut afgeschaft. De Vreeze 1993, blz. 300-309.

¹⁶ De Vreeze 1993 blz. 266.

¹⁷ Zie veel meer hierover in de bijlage.

zouden worden.

Ja: Door het stimuleren van systeembouw werd hoogbouw een goed begaanbare weg voor gemeenten. Door het toerekenen van relatief hoge grondkosten aan hoogbouw, terwijl het grondgebruik aanzienlijk lager lag, werd in de grondexploitatie van gemeenten hoogbouw enorm aantrekkelijk in verhouding tot middelhoogbouw en laagbouw.

Diverse stedenbouwkundigen hemelden hoogbouw op

Uitbreidingswijken met veel hoogbouw zijn mede ingegeven door het modernisme dat op veel plaatsen na de oorlog door deskundigen en in hun kielzog gemeenten leidraad werd voor het handelen. Ik bedoel met “modernisme” stedenbouw waarin in de eerste plaats een stad wordt gezien als een samenstel van vier “functies” – wonen, werken, recreëren en verkeer. De “functionele stad” wordt dat ook wel genoemd. Elke functie kreeg een herkenbare, aan de functie aangepaste vorm en plek in een stadsplan. In de tweede plaats was modernisme een aanduiding voor een breed scala aan modern, niet-traditioneel (baksteen) vorm gegeven gebouwen, wel samengevat als glas, beton, staal en platte daken. De diensten Stadsontwikkeling van Rotterdam en Amsterdam liepen daarin voorop. Den Haag deed van plan tot plan iets anders - modernistisch in het Spuikwartier, in Leyenburg, Bohemen en Schilderswijk (het mislukte plan Van Grijs naar Groen), Scandinavisch genuanceerd in Mariahoeve. Grote namen – in die tijd – zagen nieuwe verstedelijkingsvormen voor zich waarin woonwijken gebeeldhouwde ensembles zouden zijn, wonen in het groen, autovrij maaiveld, hoogliggende brede auto(snel)wegen, parkeren in garages, wijken gegroepeerd rond openbaar vervoersknooppunten, woningen in hoogbouw met veel voorzieningen die voorheen niet bij de woning zaten maar in het openbare gebied (collectieve oriëntatie). Denk aan Lotte Stam-Beese, ontwerpster van Ommoord in Rotterdam. In Amsterdam was er een jongere en radicalere generatie na Van Eesteren in gemeentedienst gekomen (Nassuth e.a.). Sommigen dachten met nieuw woonwijken bij te dragen aan meer gemeenschapszin.

Afkijken mag

Gemeenten en deskundigen kijken naar elkaar. Studiereizen naar Engeland en Scandinavië waren na de oorlog populair: daar waren veel New Towns in allerlei vormen en maten en er was veel gesubsidieerde woningbouw in compacte wijken. Als we kijken naar de tijdlijn van de grote naoorlogse wijken zien we interessante dingen. De eerste drie zijn zgn. toonbeelden van de wederopbouw volgens de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*.¹⁸

Mariahoeve, Den Haag (ca. 7.000 woningen): Ontwerp van Frits van der Sluys (Dienst Stadsontwikkeling), 1953-1956, bouw 1957-1964. Een mix van laagbouw, middelhoogbouw en hoogbouw. Een mix van financieringsklassen. Geen vrijliggende verkeerswegen.

De Heuvel en Prinsenhof, Leidschendam (ca. 3.900 woningen): Ontwerp Wim de Bruyne (eigen bureau), 1953-1961, bouw 1959-1967. Twee zeer grote dubbele vierkante hoven van maximaal zes bouwlagen, galerij- en portiekwoningen. Verkeersvrije binnenhoven met voorzieningen.

¹⁸ Blom 2013.

Ommoord, Rotterdam (ca. 13.000 woningen): Ontwerp Lotte Stam-Beese (Dienst Stadsontwikkeling), 1962-1965, bouw 1965-1975. 64% hoogbouw, vooral galerijflats (ERA); oorspronkelijk was 15% hoogbouw bedoeld en werd opgeschaald van 7.500 woningen naar bijna 10.000 woningen in hoogbouw. Verkeersvrij maaiveld, parkachtige ruimte tussen de flats, hoogliggende wegen en op maaiveld liggende metro met voorzieningenknooppunten.

Bijlmermeer, Amsterdam (ca. 14.000 woningen in eerste deel): Ontwerp Ton de Gier en Siegfried Nassuth (Dienst Publieke Werken), 1960-1965, bouw 1966-1975. 90% hoogbouw van 9 lagen op onderbouw van 2 lagen, hoog liggende autowegen, verkeersvrij maaiveld, voorzieningenknooppunten bij metrohaltes.

Groot-Zoetermeer: Palenstein en Driemanspolder (beide ca. 3.000 woningen), Meerzicht (7.200 woningen): 74% hoogbouw. Ontwerp Van Embden, Fledderus, Schut (Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer): 1962-1966, resp. 1965-1967. Bouw 1966-1972/5 resp. 1969-1975. Hoogbouw rond groengebieden, aflopend naar laagbouw in de richting van het oude dorp resp. naar het Westerpark, aan vrijliggende hoofdwegen en brede wijkwegen met stadstrein.

De eerste palen in Palenstein en Driemanspolder gingen driekwart jaar na die in Ommoord de grond in en een paar maanden vóór de eerste palen in de Bijlmermeer. Ze zijn duidelijk familie van elkaar. Meerzicht zou familie worden maar kwam in een andere tijd terecht en is dus een soort transgenderwijk geworden: de hoogbouwwijk is niet voltooid.

Kozen de woningbehoevenden voor hoogbouw?

Woningbehoevenden speelden tot 1970 geen rol in de bouwvoorbereiding, alleen als statistische (gezins)eenheid. Er was na de oorlog weinig vrije sector bouw, bijna alles werd, tot de jaren 1990, beïnvloed door rijksnormen voor de woningkwaliteit (*Voorschriften en Wenken*) en subsidie-eisen voor de stichtingskosten. De woningnood was zo hoog dat wat gebouwd werd ook gekocht of gehuurd werd. Maar: geleidelijk verhuisden mensen met gezinnen naar de randgemeenten of de dorpjes er omheen die wel boden wat men wenste, en dat werd de vermaledijde “suburbanisatie”. Wijken als Hoogvliet (Rotterdam) en de Bijlmermeer (Amsterdam) hadden als extra handicap dat veel mensen zulke wijken te ver van de “stad” vonden liggen, terwijl ze als stadsdeel slechts een bescheiden voorzieningenapparaat zouden krijgen.

Overheden en bouwbedrijven hadden de overhand. De woningcorporaties hadden meestal erg weinig in de melk te brokkelen. Hoewel in 1961 in de Woningwet het zgn. voorrangsbeginsel was opgenomen, inhoudende dat woningwetwoningen bij voorrang door corporaties moesten worden gebouwd, was dit een dode letter gebleven. In veel gemeenten traden de gemeenten op als bouwheer en droegen voltooide woningen over aan corporaties. Tot 1968 was dat praktijk, ook in Zoetermeer. Minister Schut veranderde de spelregels.¹⁹ Dat corporaties de last van het beheer van dure hoogbouwcomplexen met opgeschroefde voorzieningen niet altijd konden dragen, speelde dus ook geen rol.²⁰

¹⁹ De Vreeze 1993 blz. 284-285.

²⁰ Zo is er een belangrijk verschil tussen de turbulente en problematische geschiedenis van de Bijlmermeer en de gelijkmatige ontwikkeling van Ommoord, terwijl beide wijken een vergelijkbare stedenbouwkundige opzet hadden. Een belangrijke factor was het verschil in beheer. Veel Amsterdamse corporaties waren te klein om goed beheer te plegen. (Mededeling

Sociologisch onderzoek naar woonwensen was ruim voorhanden maar speelde geen rol. Aan de TU Delft werkte een socioloog, D. de Jonge, die tegen hoogbouw fulmineerde, maar hij werd door de architecten en stedenbouwers – en hun studenten – in Delft niet voor vol aangezien.²¹ Dat veruit de meerderheid van de Nederlanders een eengezinswoning wenste drong niet door tot de gemeentelijke beleidsagenda's. Bij het Rijk was dat wel bekend en erkend, onder andere in de *Tweede Nota Ruimtelijke Ordening* van 1966 en in de opvattingen van de Centrale Directie Volkshuisvesting, maar het Rijk bemoeide zich niet echt met woonvormen.

Zoals Noud de Vreeze schrijft: “Een ambtelijk-bureaucratische cultuur domineerde de besluitvorming en daarin werden financiële en technische argumenten belangrijker gevonden dan sociologische argumenten of ervaringen uit het beheer.”

Wat is er dan veranderd? Werkelijkheid, maatschappelijk klimaat, en rijksbeleid
De woningzoekenden hadden grosso modo in 1970 geen andere preferenties dan in 1950. Het gezin met kinderen was nog dominant, al waren alleenstaanden en bejaarden als nieuwe behoefte-categorieën erkend. De woningnood bleef omvangrijk. Een belangrijke verandering was dat er na 1950 enorme hoeveelheden nieuwe systeemwoningen waren gebouwd en bewoond. Er was dus ervaring opgedaan en men kon zien wat er bedoeld was. De hoogbouw golf viel tegen, mede omdat de nieuwe wijken vaak ver van de werkgelegenheid af lagen en omdat op veel woningbouw was bezuinigd: niet-zo-goedkoop en niet-zo-goed. Bovendien ontstond er tegen 1968 hier en daar leegstand in hoogbouwcomplexen.

De belangrijkste verandering was dat het politiek-maatschappelijke klimaat veranderde, van “technocratisch” naar “sociocratisch”²², en dat werkte door in de stadsplanning. In 1966 waren er nieuwe, min of meer rebelse landelijke partijen opgestaan en die kwamen in 1967 in de Tweede Kamer (D'66 en Boerenpartij), en vervolgens in 1970 in veel gemeenteraden. In bestaande partijen trad een jongere generatie op (zoals Nieuw Links in de PvdA). Democratisering, inspraak, bewonersparticipatie werden dringend gewenst, in stadsvernieuwingsgebieden en vervolgens ook in nieuwbouwwijken. Ook de gemeenteraden werden activistischer. Vergeet niet dat het verschijnsel “Raadscommissie” pas in de jaren 1950 ontstond en dat die aanvankelijk in het geheim vergaderden²³. Alle mogelijk projecten, van kerncentrales en verkeerswegen tot woningbouw, werden omstreden en bestreden. Bewoners kwamen daarna aan tafel zitten. Een nieuwe generatie architecten kwam aan bod, met afkeer van hoogbouw en “onmenselijke” maten. De discussie over hoogbouw vlamde weer krachtig op.

Maar ook het Rijksbeleid was veranderd, in korte tijd. In de nieuwe *Wet op de Ruimtelijke Ordening*, die in 1965 van kracht was geworden, kreeg “eenieder” de gelegenheid om bezwaar tegen ruimtelijke plannen aan te tekenen. Daarvan werd op grote schaal gebruik gemaakt. Inhoudelijk liep het Rijk voor op de gemeentelijke stadsplanning: In 1966 had de *Tweede Nota over de ruimtelijke Ordening* gesteld dat

Len de Klerk.) Maar ook de verhuurpolitiek verschild. In Ommoord liep de verhuur na een aarzelend begin goed en werd streng geselecteerd zodat alleen nette middeninkomen-huishoudens in de dure flats terecht kwamen, terwijl in de Bijlmermeer de verhuur aan de zelfde doelgroepen zeer slecht liep en de gemeente verhuur aan eenieder mogelijk maakte. Zie Koliijn 2019, blz. 81-100.

²¹ Mededeling Peter Jonquière.

²² Van der Cammen, 2012.

²³ In Zoetermeer werd de raadscommissie voor gemeentewerken eerst eind 1959 ingesteld.

het grootste deel van de woningbouw in stedelijke zones uit eengezinswoningen zou moeten bestaan. In 1966 was het kabinet met minister Bogaers gevallen en was zijn opvolger (in 1967), W.F. Schut, de tegemoetkomingen voor de systeembouw gaan beperken en had een programma van experimentele woningbouw opgezet dat de variatie in de woningbouw moest vergroten.²⁴

²⁴ De experimenten zijn onlangs beschreven en geëvalueerd: Bazilay 2019. Wat mij intrigeert is hoe een ervaren en bedachtzame man, W.F. Schut, langjarig directeur van adviesbureau Stad en landschap, van 1962 tot begin 1967 meewerkt aan de voorbereiding van een hoogbouwstad als Zoetermeer, en als hij minister wordt vrijwel direct een ommekeer bewerkstelligt. Zie hoofdstuk 5 voor een antwoord.

4 Hoogbouw in Zoetermeer en het keerpunt Meerzicht²⁵

De weg naar hoogbouw

Als expansief agrarisch-industrieel dorp, dat zou uitgroeien tot een flink forensendorp, had Zoetermeer in de jaren 1950 geproefd aan grotere bouwhoogten dan gebruikelijk was in een dorp.²⁶ Het merendeel van de uitbreiding van het oude dorp bestond weliswaar uit eengezinshuizen, maar traditionele middelhoogbouw was ook deel van het programma, terwijl in 1958 de eerste galerijflat met 3 bouwlagen verrees (John McCormickstraat, Tramonta bouwsysteem). Echte hoogbouw kwam pas aan de orde toen Zoetermeer in 1962 aanvaardde dat het zou uitgroeien tot “overloopkern” voor de Haagse agglomeratie.

Was de dorpsuitbreiding van na de oorlog nog in opdracht van de gemeente ontwikkeld door bureau *Stad en Landschap*, de nieuwe stad van 100.000 inwoners werd door een nieuw gezelschap met grote namen uit de wereld van architectuur en stedenbouw voorbereid: de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer.

Opvattingen over hoogbouw bij de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer

Sam van Embden, eigenaar van een groot eigen bureau (OD205), hoogleraar in Delft en ontwerper van tal van woonwijken in Nederland maar prominent in Delft (Poptahof, Voorhof²⁷) en architect Rein H. Fledderus (winkelcentrum Lijnbaan, ERA-flats) hadden samengewerkt aan de wederopbouw van Rotterdam, met name aan de binnenstad die modernistisch werd ingevuld. Zij waren, met Wim Schut, toen directeur van *Stad en Landschap*, en waar Van Embden lang adjunct-directeur was geweest, de ontwerpers van het structuurplan voor het nieuwe Zoetermeer.

Van Embden, die zelf een productief schrijver was, had nauw contact met alle stromingen in architectuur en stedenbouw vanaf de jaren 1920. Hij keerde zich tegen dogma's, zoals zijn leermeester Granpré Molière die langzamerhand ontwikkelde, maar ook tegen dogma's van radicale modernisten als Stam. Creativiteit stond voorop. Hij streefde, net als het bureau *Stad en Landschap*, naar een hoge woonkwaliteit in de massawoningbouw. Aanvankelijk zag hij weinig in hoogbouw, maar na de oorlog raakte hij ervan overtuigd dat die onvermijdelijk was om de verstedelijking in Nederland (de Randstad met name) niet te sterk over land uit te laten waaieren. Hoogbouw kwam als het ware voort uit een rekensom: de gebruikelijke naoorlogse woonwijken, met een gemengd programma van laagbouw, middelhoogbouw en enige hoogbouw, kwamen op 40 à 45 woningen per hectare bruto uit, terwijl met hoogbouw wel 60 woningen per hectare gehaald kon worden. Hoogbouw kon ook de ruimtebeleving van een wijk verbeteren door hoogteaccenten – die hij eerder door torens dan door galerijflats zag ontstaan. “Wat wij nodig hebben is de complementaire volledigheid van tegenstellingen.”

De Toelichting op het *Structuurplan Zoetermeer* van 1968 (de tekst is overigens grotendeels van 1964) spreekt van de noodzaak van hoge dichtheden om het “groene hart” van de Randstad te sparen, en om een efficiënt verkeerssysteem te verkrijgen. “Voor de sociografische berekeningen is veiligheidshalve uitgegaan van de gangbare dichtheid bij een bepaalde verhouding hoogbouw/laagbouw, nl. van 40 à 45 woningen per ha. Bij de uitwerking van het plan zal echter gestreefd worden naar een bruto

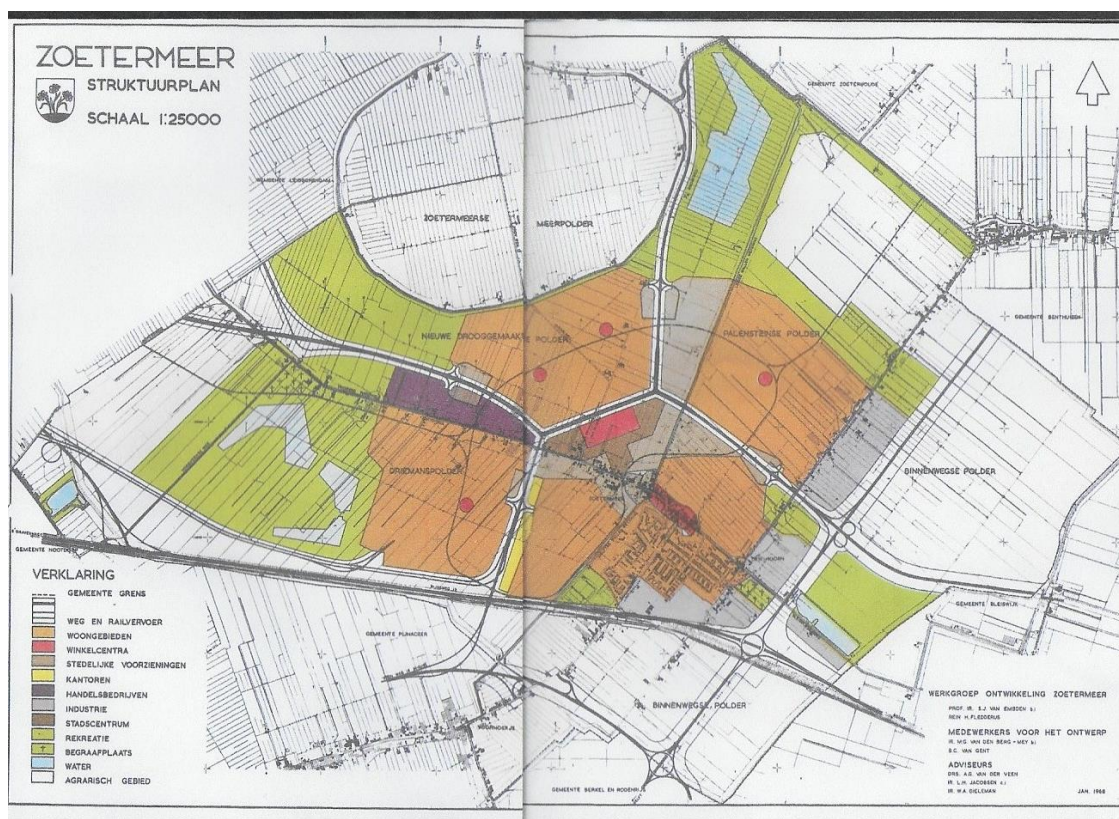
²⁵ Over Zoetermeer: Van Geest 2016; Van der Burg 2018. Over S. van Embden: Van Geest 1996.

²⁶ Gemeente Zoetermeer 2001.

²⁷ Zie Jonquière 2013, blz. blz. 214-217.

dichtheid van 50 à 60 woningen per ha., gerekend binnen de woongebieden. Deze zal slechts zijn te bereiken door een compacte, zeer zorgvuldige vormgeving en door efficiënt grondgebruik. Daarom zal een vrij hoog percentage goed geëquipeerde echte hoogbouw de voorkeur verdienen boven de thans veel in kwantiteit overheersende middelhoogbouw.” Wat “goed geëquipeerde echte hoogbouw” was werd niet uitgelegd.

In een andere groeikern uit de zelfde tijd, Nieuwegein, werd overigens gekozen voor compacte laagbouw. Stedenbouwkundige aldaar was daar J.A. Kuiper, medestudent van Van Embden bij Granpré Molière, maar Kuiper was meer een traditionalist gebleven.



Plankaart Structuurplan Zoetermeer 1968

Nieuwe wijken (bruin): links Meerzicht - midden: Buytenwegh De Leyens en Stadshart - rechtsboven: Seghwaert - onder het Dorp (rode vlek met naoorlogse uitbreiding): Driemanspolder (links) en Palenstein (boven het Dorp).

Overigens is het haast tragisch dat vooroorlogse experimenten met hoogbouw, zoals de Bergpolderflat in Rotterdam van W. van Tijen, bedoeld voor arbeiders, toen al tot de conclusie hadden geleid dat hoogbouw duur is, en in kleine aantallen geschikt is voor alleenstaanden of pasgehuwden die een relatief hoge huur kunnen betalen.²⁸ Luxere projecten als de Nirwanaflat in Den Haag-Benoordenhout waren wel

²⁸ Van Geest 2001, blz. 97.

levensvatbaar gebleken, maar op veel kleinere schaal uitgevoerd dan oorspronkelijk gedacht.

Le Corbusier als inspirator van hoogbouw

Le Corbusier was een van de eersten die hoogbouw in de woningbouw met kracht propageerde. Een vroeg voorbeeld is het zgn. "immeuble-villa" uit 1922 - een appartementengebouw bestaande uit gestapelde villa's met grote buitenruimten.²⁹ Goed geëquipeerd, zeker. Maar geen goedkope bouw.



Wel mag opgemerkt worden dat het idealisme achter de "goed geëquipeerde echte hoogbouw" in latere jaren werd ingehaald door de bittere realiteit van hoge kosten en bezuinigingen op kwaliteit. Ook de lange galerijflats in deze wijken hebben bepaald niet in het wensbeeld van Van Embden gepast, zoals blijkt uit een lezing uit 1968³⁰.

Keuze van woonvormen in Zoetermeer

De opvattingen in de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer waren belangrijk, maar uiteindelijk was beslissend wat het gemeentebestuur koos.

Bij de installatie van de Werkgroep waren er raadsleden die mordicus tegen een groot aandeel hoogbouw waren. In de Werkgroep is niet direct afgekoerst op hoogbouw maar is enige tijd gezocht naar wat de mogelijkheden voor eengezinshuizen waren. Met name Schut drong daar op aan, en wilde alleen akkoord gaan met een gering aandeel eengezinshuizen als er voldoende garanties waren voor de kwaliteit van

²⁹ Fondationlecorbusier.fr

³⁰ In een lezing die Van Embden in 1968 hield voor de Kamer van Koophandel in Rotterdam (*Nationaal Archief*) deed hij in de eerste plaats zuur over het "gebundelde deconcentratie"-beleid van de Tweede Nota, want dat was volgens hem anti-stedelijk. "Het land is bezig vol te lopen met het gebouwde protest tegen de stad: een uitvlokkende ijle tuinstad-materie [...]" Hij merkt verder nogal bitter op dat industrialisatie van de woningbouw noodzakelijk is maar de bouwnijverheid biedt veel te weinig keuze in woonvormen. De stedenbouwkundige "kan nog een beetje spelen met hoge vierkante torens en langgestrekte hoge galerijblokken, eventueel ook met lange, lage blokjes eengezinshuizen. De rationalisatie eist evenwel dat die torens, die "planken" etagewoningen, en die rijtjes eengezinshuizen alle nauwkeurig gelijk van vorm zijn. Die rationalisatie legt bovendien de aantallen van die onderling identieke torens, identieke hoge blokken, en identieke lage blokjes van te voren bindend vast. Dat alles uiteraard niet uit naam van het geestelijke welbevinden van de toekomstige bewoners maar uitsluitend ten dienste van het streven naar maximale arbeidsproductiviteit." Overigens: Verderop in de lezing geeft hij ook flinke kritiek op het stadscentrum van Rotterdam, waar hij volijverig aan heeft meegewerkt. In datzelfde jaar hield Van Embden een rede voor de Bouwdag op 22 februari, waarin hij ongeveer hetzelfde betoogde en uitvoerig inging op de ongewenstheid van de toenmalige stadsuitbreidingen met eengezinswoningen. *Bouw*, 5-10-1968, blz. 1452-1456.

meergezinshuizen. Het begrip “kwaliteit” werd echter niet geoperationaliseerd maar kwam af en toe boven, b.v. in een suggestie om het te zoeken in balkons van tenminste 15m² – een echo van het “immeuble-villa” van Le Corbusier?

In 1965, bij de maquette die aan de Koningin werd getoond, werd duidelijk dat men inzette op volledig gebruik van de ruimtelijke capaciteit van het plangebied om het politiek afgesproken inwonertal te halen. Dat getal (100.000 inwoners) was heilig. In dat verband werd hoogbouw onontkoombaar genoemd. Dat onontkoombaar had onder andere maken met de grondexploitaties die voor twee voorloperplannen, voor Palenstein en Driemanspolder, in 1965 waren vastgesteld. In die tijd waren er nog geen rijkssubsidies beschikbaar voor overloopkernen, buiten de normale bijdragen voor gesubsidieerde woningbouw. Dat betekende dat de gemeentelijke grondexploitatie alle kosten moest opvangen voor een woonwijk.

Opmerkelijk is in dit verband de grondexploitatie van de uitgroei van Zoetermeer.³¹ In 1965 werd een complete begroting gemaakt van het hele plan. De gronduitgifte voor bijna alle nieuwe wijken zou met een positief saldo sluiten. In totaal zou een tekort van fl. 18.739.000 kunnen resulteren, op een totaal van fl. 394.717.000 aan kosten – nog geen 5%. Naderhand, ex post, bleek de exploitatie van de nieuwe wijken bij elkaar mee te vallen. Het Rijk ging de kosten voor de hoofdinfrastructuur vergoeden (HIS-regeling). Zoetermeer kocht landbouwgrond in voor een prijs flink boven de marktwaarde, maar kocht daardoor veel grond snel en bleef zo grondprijsstijgingen vóór. De opbrengsten van een kavel voor een woningwetwoning lagen in 1972 voor een eengezinswoning op fl. 46 per m², voor een meergezinswoning op fl. 56. De hoogste grondprijzen verder betaald in de hoogbouw. Het grondbedrijf had in de periode 1962-1978 een flink overschot (bijna fl. 70 mln.).

Maar de praktijk was anders. Palenstein was sterk verliesgevend, Driemanspolder eindigde positief. Mede door de krappe normen van het rijk en de hoge kwaliteitsambities voor de nieuwe wijken – ruim groen, parkeergarages, goede voorzieningen – bleek hoogbouw toen onvermijdelijk. Tijdens de planvorming voor deze wijken door de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer (m.n. mevr. Margot van den Berg-Mey) werd de capaciteit verdubbeld van elk 1.500 woningen naar ca. 3.000 woningen. De grondprijs was n.l. veel te hoog voor de provincie en het rijk. De aangedragen kwaliteitsargumenten sloegen bij die partijen niet aan. Hoogbouw maakte een bescheiden aandeel eengezinshuizen mogelijk door de relatief hoge grondkostentoerekening aan hoogbouw. Woningwetwoningen bleken echter ongunstig voor de grondexploitatie (Palenstein).

De combinatie van de eis van een dekkende grondexploitatie per wijk en een hoog gewenst woningaantal leidde tot overwegend hoogbouw. In Palenstein en Driemanspolder betekende de keuze voor hoogbouw deels torens met kleine flats (2- en 3-kamerwoningen). Wel waren er protesten van bewoners zodra de eerste woningen waren opgeleverd. Dat heeft enkele torenflats in beide wijken de kop gekost.

In Meerzicht zou hoogbouw ook de standaard zijn, maar het plan werd gedurende de rit omgegooid.³²

³¹ Hierover meer in De Kam 1996, blz. 253 e.v., blz. 299-300 (kavelprijzen), 307 (resultaten grondbedrijf).

³² Van Gent 1999, mn. blz. 2-25 t/m 2-38 en 2-52 t/m 2-54.

Keerpunt Meerzicht

In november 1965 begon de planvorming van Meerzicht, toen nog “Driemanspolderwest” genoemd. Met het ministerie van VRO was afgesproken wat er per jaar 2.000 woningen gebouwd konden worden, inclusief een extra contingent voor arbeidsbesparende bouw in de woningwetsector. De eerste schetsen voor Meerzicht kwamen in januari 1966 ter tafel. Men dacht aan vier “lobben”. De opzet veranderde regelmatig in samenhang met het zich ontwikkelende denken over de hoofdstructuur van de nieuwe stad.

Begin 1967 werd het ontwerp-bestemmingsplan ter inzage gelegd. Een zeer globaal plan dat 74% hoogbouw, geen middelhoogbouw, en 26% laagbouw bevatte. De Woningfederatie, en de heer De Jong (een inwoner, die zich kenbaar maakte als lid van de nog niet in de Raad vertegenwoordigde nieuwe partij D'66 en in 1970 raadslid werd) maakten bezwaar en verwezen naar de in 1966 verschenen *Tweede nota Ruimtelijke Ordening* die 50 à 70% laagbouw in stedelijke gebieden wenselijk vond. De directeur gemeentewerken wilde terug naar 15% hoogbouw. De Tweede Nota schiep veel verwarring, en B&W deed een poging om uit te leggen dat die percentages niet voor Zoetermeer golden. Ook werd uitvoerig voorgerekend waarom hoogbouw de norm moest zijn. Bij de behandeling in de Raad in oktober werd krachtig gepleit voor meer laagbouw. B&W zei toe te streven naar 70% hoogbouw. De Raad stelde het plan toch maar vast.



Foto van Maquette Strukturplan, 1965, met Meerzicht op de voorgrond links, Driemanspolder rechts van Meerzicht en Palenstein ten noorden van het dorp

Maar toen kwamen typische procedurele hobbels op de weg. Het globale plan schiep nog geen juridische basis voor bouwplannen, daarvoor waren, ingevolge de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening, Uitwerkingsplannen nodig. Bij het eerste uitwerkingsplan, voor Meerzicht-Noordoost in 1968, werd de discussie heropend. Dat kwam ook door

een andere procedurele eigenaardigheid: de heer De Jong volhardde in zijn bezwaar en het plan ging, na provinciale goedkeuring, op voor Kroonberoep. Zolang dat liep kon er niet gebouwd worden. De tijd ging tegen het plan werken.

In oktober 1968, een jaar na de vaststelling van het hoogbouwplan voor Meerzicht, dienden bij de behandeling van de begroting voor 1969 twee raadsleden (resp. ARP en KVP, later PPR) een uitvoerige nota in, *Stedenbouw, wonen en leven in Zoetermeer*. De nota begon met te verwijzen naar wat er al is gebouwd: "In de afgelopen jaren zijn in onze gemeente honderden woningen gebouwd, vooral in de wijken Palenstein en Driemanspolder. In het bijzonder de wijk Palenstein [...] gaat gestalte krijgen. Welke gestalte?" Vervolgens deed men enkele observaties: "Het komt ons voor dat het technisch-rationele denken de stedenbouw te zeer beheerst heeft. Aan de overige aspecten, met name het sociale (voorzieningen etc.) is te weinig aandacht geschonken." "Is het college [...] bereid aan te geven welke de verhouding is tussen het grondgebruik bij hoogbouw met voorzieningen en dat bij de bouw van rijen eengezinswoningen en etagebouw (max. drie woonlagen).?" "Is het college bereid eventueel af te zien van de bouw van enkele woontorens in Palenstein (resp. Driemanspolder) opdat met de vrijkomende grond ruimte gereserveerd worde voor bestemmingen waarvan de noodzaak in de toekomst naar voren kan komen?" Verder: "Het is voor ons een absolute eis dat bewoners (de "consumenten") met de grootst mogelijke spoed inspraak zullen moeten krijgen in de opbouw van de wijken en in de inrichting van de woningen." Men kende zijn literatuur en verwees naar een publicatie van mevr. Diemer-Lindeboom, naar het vierde congres van Bergeijk en de dissertatie van Priemus. Ook vroeg men om bebouwingsalternatieven voor Meerzicht wat betreft financiële aspecten, bebouwingsdichtheid en groengebruik." Men verwees daarbij naar het proefschrift van Heimans over grondgebruik en dichtheden. Ook was de vraag: "In welke mate zullen experimenten in de woningbouw een plaats krijgen in Meerzicht?" De laatste vraag verbaasde niet omdat de nieuwe minister, W.F. Schut, inmiddels experimenten in gang had gezet.

Pas in oktober 1969 verscheen het antwoord van B&W op de nota van de beide raadsleden en ging men in op de kritiek op het Uitwerkingsplan Meerzicht-Noordoost. Het antwoord heette "Nota Meerzicht" en was geen echte breuk met het verleden maar wel een nieuwe stap in de tournure die was ingezet. Lessen waren geleerd. Bewoners wilden meer keuzemogelijkheden, zeer goede voorzieningen waren gewenst. Architecten werden ingeschakeld bij de uitwerkingsplannen, en de Woningfederatie kreeg een grotere rol. Het hoogbouwpercentage zakte naar 61%. In 1970 herzag de gemeente de grondexploitatie en die bleek positief, ondanks het lagere aandeel hoogbouw.³³ Begin 1971 stelde de Raad het plan vast met 55,1% hoogbouw en 4,8% middelhoogbouw. Tegelijk werd aangekondigd dat de volgende wijk (Buytenwegh-De Leyens) tenminste 70% laagbouw zou kennen. De heer De Jong trok zijn bezwaarschrift in. Het keerpunt was echt bereikt.

³³ In 1972 bleek bij de herziening van het Struktuurplan 1968 dat hoogbouw meer ruimte innam dan gedacht, o.a. voor parkeervoorzieningen, dat laagbouw best compact kon zijn, en dat hoogbouw niet tot lagere bouw- en exploitatiekosten had geleid. Bovendien stegen de grondopbrengsten in die jaren: voor Meerzicht werd in 1975 een positief saldo van fl. 1,9 miljoen berekend, en in 1980 een saldo van fl. 7,1 miljoen, o.a. door grondverkoop voor kantoren en snellere gronduitgifte.



Luchtfoto Meerzicht vanuit het westen, ca. 1975

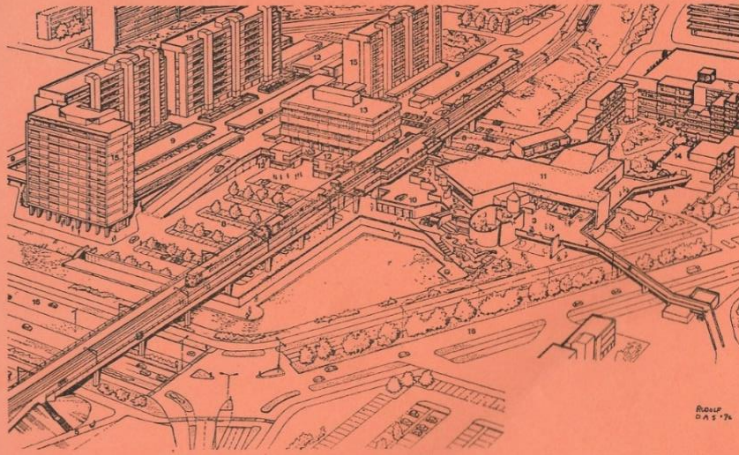
De eerste paal van Meerzicht werd op 4 december 1969 geslagen door de minister van VRO, W.F. Schut; niet voor een flat maar voor het experimentele woningbouwcomplex in laagbouw van Leo de Jonge, het zgn. Pleintjesplan (626 woningwetwoningen). De hoogbouw was geconcentreerd aan de noordoostelijke kant (tussen Afrikaweg, Voorweg en Meerzichtlaan), georganiseerd rond een wijkpark, zoals ook in Driemanspolder en Palenstein was gedaan. De hoogbouw ten westen van de Sprinterlijn werd beperkt tot de flats Zalkerbos en Savelsbos en andere voorgenomen flats werden in eengezinshuizen omgezet.

De oplevering van de hoogbouw liep overigens nog lang door³⁴:

- 1971: Alferbos, Laveibos
- 1972: Hoevenbos, Jonkerbos
- 1973: Haagse Bos, Savelsbos, Zalkerbos
- 1974: Kruiswater, Scheveningsebos
- 1975: Bagijnenwaard (wijkcentrum)
- 1987: Vrouwenhuiswaard

Hoogbouw als praktisch uitvoerbaar droombeeld was echter vervlogen.

³⁴ Jaar van oplevering volgens Zoetermeer 2003.



BAUP
2 A 1 74

Deze tekening van de welbekende Arnhemse tekenaar Rudolf Das geeft een aardig beeld van hoe het toekomstige wijk- en winkelcentrum en de bijbehorende halte van de Zoetermeerlijn van de stadswijk Meerzicht er zal kunnen uitzien.

1 Station Meerzicht; 2 Hellingbanen station; 3 Voetgangersniveau - onderdoorgang station; 4 Voetgangersbrug; 5 Zuidelijke toegang perons; 6 Fietsenstallingen; 7 Parkeerplaatsen N.S.; 8 Parkeerplaatsen winkelcentrum; 9 Parkeerplaatsen flatbewoners; 10 Consultatiebureau; 11 Wijkcentrum Meerzicht; 12 Winkelcentrum Meerzicht; 13 Kantorenflat en winkelcentrum; 14 Dienstencentrum voor bejaarden; 15 Woonflat; 16 Meerzichtlaan.

ennia groep

281
komfortabele
flatwoningen

Wijk „Meerzicht”
Zoetermeer

Droombeeld wijkcentrum, gebroeders Das

5 W.F. Schut, stedenbouwkundige en minister

De vraag, die ik stelde in voetnoot 24: hoe het kan dat iemand jaren aan een omvangrijk hoogbouwplan werkt (*Strukturplan Zoetermeer 1968* en gedetailleerde plannen voor de wijken Driemanspolder, Palenstein en Meerzicht) zodra hij minister is de begunstiging van hoogbouw stopt, is vruchtbaar gebleken. Ik geef hier een samenvatting van mijn uitvoerige onderzoek (zie de bijlage).

Ik zocht eerst naar een “smoking gun”: wanneer precies en met welke woorden werd de begunstiging van hoogbouw beëindigd? Die was niet eenvoudig te vinden. Het Rijk had geen expliciet beleid waarbij hoogbouw als bouwvorm werd bevorderd, maar het Rijk had, al vanaf de jaren 1950, *arbeidsbesparende bouw* krachtig bevorderd. Industriële bouwmethoden maakten vanaf 1947 deel uit van de woningproductie, aanvankelijk niet meer dan 1,5%, maar in 1960 ging het om 12,2%, en na het aantreden van Schut ging het in 1968 om 23,1% van de woningproductie, in 1969 om 21,3%, in 1970 om 25,6% en in 1971 nog om 18,0%.³⁵

Arbeidsbesparende bouw kwam (om verschillende redenen) goed tot zijn recht in hoogbouwvorm. De beëindiging van dergelijke bouw verliep in stappen. De “smoking gun” van Schut bestond uit enkele belangrijke nieuwe stappen, in 1967 en 1968, waarbij de subsidies voor arbeidsbesparende bouw werden afgebouwd. De grote-elementenbouw, die uit fabrieken zoals die van Indeco-Coignet kwam, hield het het langste vol, mede omdat dergelijke fabrieken niet een twee drie waren afgeschreven. En plannen die in de pijplijn zaten lieten nog lang sporen na, zoals in Meerzicht tot ver in de jaren 1970 bleek.

De subsidies op “hoogbouw” zijn, anders dan Barzilay e.a. zeggen, niet in 1968 “afgeschapt”. In 1968 (in MG 68-9) werd aangekondigd dat de toeslagen op “efficiënte bouwwijzen” - niet op “hoogbouw” - zouden verdwijnen. De toeslagen werden vanaf 1967 geleidelijk afgebouwd, eerst door minister Witte en vervolgens door minister Schut. “Toeslagen” werden afgebouwd, en niet “subsidies”, want voor woningwetwoningen (en premiewoningen) bleven er subsidies bestaan.

Vanuit de politieke visie van Schut zette hij daarnaast echter andere beleidsonderwerpen op de agenda die hoogbouw ook minder gunstig maakten, zoals het stimuleren van de woonkwaliteit, ruimte voor lokale variaties, eisen van woonwensenonderzoek voor het verkrijgen van rijks geld, meer invloed van corporaties, woningwetbouw door corporaties en in principe niet meer door gemeenten, en ruimere mogelijkheden voor niet-woningwetbouw, waardoor grondexploitaties anders werden (betere opbrengsten) en consumentenvoorkeuren een grotere rol gingen spelen. Ook liet het afnemen van het (landelijk becijferde) woningtekort toe om meer ruimte te maken voor consumentenwensen.

Waarom Schut een andere weg insloeg liet zich lastiger uitdokteren. Hij kan niet principieel anti-hoogbouw zijn geweest, blijkens uitspraken over Zoetermeer op een congres in 1966, en zijn bureau *Stad en Landschap* was dat ook niet, blijkens het plan Oostgaarde voor Capelle aan den IJssel. Hij was wel kritisch op wat er feitelijk werd gerealiseerd en was kostenbewust.

³⁵ De Vreeze 1993, blz. 266.

Schut was sterk geïnteresseerd (misschien wel primair, volgens Aantjes) in ruimtelijke ordening. Hij verdedigde de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland* die veel ruimte zag voor eengezinswoningen. Rapportages maakten duidelijk dat de kwaliteit (en prijs) van de woningen in kleine kernen beter was dan in de grotere steden, waardoor de kleine kernen hard groeiden en de overloopkernen niet vanzelf waren gaan groeien, en hoogbouwwijken in een financieel-economisch nadeel verkeerden.

Schut was een pragmaticus die als kersverse minister de woelige baren van een parlement moest leren bevaren. Een parlement waarin de kwantitatieve woningnood en de kwantitatieve woningproductie absolute prioriteit hadden (naast zaken als begroting en huren). Het onder minister Bogaers (1963-1966) ingezette "expansieve" beleid had succes, maar was onder andere gebaseerd op aanmoediging van geïndustrialiseerde bouw. Het parlement was in ook 1967-1968 nog in meerderheid positief over hoogbouw. Continuïteit in de bouw was een belangrijk goed, waardoor b.v. de woningfabrieken niet ineens konden worden afgeserveerd. Geleidelijke veranderingen waren mogelijk, als de kwantitatieve doelen maar gehaald werden. En daar zorgde Schut zeker voor.

Als minister zag hij de kritiek aanzwellen. Gemeenten - waaronder Zoetermeer - wilden van de overmaat aan hoogbouw af. De cijfers wezen steeds meer in een ongunstige richting: er kwam snel wel erg veel hoogbouw, meer dan de bevolkingswensen aangaven; de kosten van hoogbouw waren, tegen de verwachting in, bepaald niet laag en weken steeds meer af van kosten voor eengezinshuizen. Ook tijdens het bewind van Schut rezen de bouw- en grondkosten de pan uit, zodat zijn idee aan het begin van periode, dat de kosten van hoogbouw nauwelijks afweken van andere bouwvormen, in 1971 niet meer vol viel te houden.

Conclusie over de omslag van hoogbouw naar laagbouw in Zoetermeer

Het plan voor Meerzicht, als tweede grote woonwijk, ontstond in de tijd dat de functionele stedenbouw (met zijn grote nadruk op verkeer), in combinatie met uitgeklede modernistische architectuur, voor de Werkgroep Ontwikkeling Zoetermeer leidraad was, terwijl het Rijk systeembouw krachtig stimuleerde, waardoor de onzekerheid van Zoetermeer over de plancontinuïteit en dus de grondexploitatie verminderde.

De ervaring met de wijken Palenstein en Driemanspolder opende voor het publiek en de raadsleden de ogen, zowel over het ontbreken van de beloofde voorzieningen als aan de overschatte voorkeur voor hoogbouw. Inspraak werd ineens geëist, mede geïnspireerd door publicaties uit vakkringen. De stedenbouw werd technocratie verweten. De politieke barometer stond op verandering, met de intrede van D'66 en Boerenpartij in de Tweede Kamer (1967), de intrede van D'66 in de gemeenteraad (de heer de Jong, van het bezwaarschrift) en de overgang van raadslid Kaag (van de nota van 1968) van de KVP naar de PPR (1970). Vanaf 1968 ging het Rijk particuliere (gesubsidieerde) woningbouw en experimentele laagbouw stimuleren en werden de toeslagen voor arbeidsbesparende bouw flink verminderd. De woningcorporaties kregen een veel grotere stem in de planning. Woningmarktonderzoek werd door het Rijk verplicht gesteld.

Het was een trage ommekeer, die toch een revolutie voorstelde.

Bijlage

W.F. Schut en hoogbouw

Een zelf bedachte intrige

In voetnoot 24 schrijf ik: “Wat mij intrigeert is hoe een ervaren en bedachtzame man, W.F. Schut, langjarig directeur van het bureau *Stad en Landschap*, van 1962 tot begin 1967 meewerkt aan de voorbereiding van een hoogbouwstad als Zoetermeer, en als hij minister wordt vrijwel direct een radicale ommekeer bewerkstelligt.” De “radicale ommekeer” haalde ik uit het recente boek van Martin Barzilay en anderen³⁶, waar gesproken wordt van “afschaffing van de subsidie op hoogbouw door Schut” in 1968. Zij vermelden geen bronnen.

Dankzij contact met Anco Schut, een van de zonen van W.F. Schut, weet ik dat er geen biografie van Schut is, en jammer genoeg ook geen persoonlijk archief. Met behulp van tijdens de Coronacrisis toegankelijke bronnen heb ik getracht de (zelf bedachte) intrige te ontwarren. De Koninklijke Bibliotheek was weer open waardoor tijdschriften als *Stedebouw en Volkshuisvesting* en *Bouw* konden worden ingezien. Daarnaast is een omvangrijke kranten- en tijdschriftenverzameling digitaal via *Delpher* toegankelijk. Veel, maar niet alle, parlementaire stukken zijn gedigitaliseerd (*statengeneraaldigitaal.nl*).³⁷

Denklijn

W.F. Schut werd in april 1967 minister van VRO. Hij opereerde niet in het luchtledige en bouwde voort op het stimuleringsbeleid van zijn voor-voorganger Bogaers.

- Wat voor tijd was het, zo rond 1967?
- Hoe stond de woningbouw er voor? Hoeveel hoogbouw was er? Hoe werd hoogbouw bevorderd?
- Was er al voor Schut kritiek, waren er tekenen van verandering? Hadden voorgangers al iets gedaan aan koersverandering?
- Wat waren de politieke prioriteiten van het nieuw aangetreden kabinet-De Jong?
- Hoe ging de “ommekeer” van Schut in zijn werk?

Voorgangers en opvolgers

Hoogbouw, en met name grootschalige hoogbouw door woningfabrieken, kwam pas begin jaren 1960 op gang in Nederland. Het “pluriforme en expansieve bouwbeleid” van minister Bogaers uit 1963 was een klarenstoot. Dezelfde minister produceerde overigens ook (in 1966) de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, waarin de overloopkernen als Zoetermeer een schone toekomst werd toegedicht. Na een interim-kabinet met Witte als minister-op-herhaling kwam Schut, die de Tweede Nota door het parlement loodste en het bouwbeleid deels voortzette en deels omhoog. Na de verkiezingen van 1971 werd Udink minister en die produceerde de *Nota*

³⁶ Barzilay 2019, blz. 20.

³⁷ Parlementaire stukken: Het gaat primair om stukken in verband met de rijksbegroting. Ik verwijs er naar in verkorte vorm: b.v. VRO1968-MvT (begroting VRO voor het jaar 1968, Memorie van Toelichting) of VRO1968-TK (debat in de Tweede Kamer). *Stedebouw en Volkshuisvesting*: S&V met jaar van verschijnen, en voor *Bouw* idem.

Volkshuisvesting, waarin de overloopkernen “groeikernen” werden genoemd en geld kregen.

Ministers van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening:

02-09-1952 tot 19-05-1959: H.B.J. Witte (KVP)

19-05-1959 tot 24-07-1963: J. van Aartsen (ARP)

24-07-1963 tot 22-11-1966: P.C.W.M. Bogaers (KVP)

22-11-1966 tot 05-04-1967: H.B.J. Witte (KVP)

05-04-1967 tot 06-07-1971: W.F. Schut (ARP)

06-07-1971 tot 11-05-1973: B.J. Udink (CHU) met staatssecretaris K.W. Buck (KVP)

Wat was het voor tijd?

Het waren bij uitstek roerige tijden³⁸, met als symbool de rellen rond het huwelijk van Prinses Beatrix (1966) en de happenings van Provo³⁹. Ik was het bijna vergeten, maar in 1967 waren de Tweede Kamer-verkiezingen in een grote verrassing geëindigd: twee protestpartijen stormden de Kamer binnen, D’66 en de Boerenpartij. Desondanks gingen de oude midden-rechtse programpartijen KVP, ARP, CHU en VVD regeren. In de KVP rommelde het flink; Kamerleden scheidden zich in 1968 af en vormden de PPR die in 1971 in de Tweede Kamer kwam. Oud-minister Bogaers was een van de voormannen, al werd hij in 1973 opnieuw lid van de KVP.⁴⁰



Nieuw Babylon: “gebouwen” en schema voor de Haagse agglomeratie (Lambert 1997)

³⁸ Kennedy 1995.

³⁹ Ik was toen een geïnteresseerde toeschouwer. Wel heb ik enige nummers van het Apeldoornse (!) provo-blad *Degeneratie* op mijn stencilmachine gereproduceerd.

⁴⁰ Van der Kroef 2004, blz. 251-253.

Beeldend kunstenaar Contant had in oktober 1965 in het Haagse Gemeentemuseum een internationaal zeer de aandacht trekkende tentoonstelling⁴¹ ingericht over “New Babylon”, een langlopend project waarin de “Homo Ludens” alle ruimte kreeg. Onder andere in geheel andere stedenbouw: oneindige structuren ver boven het maaiveld gaven de aarde ruimte en lieten mensen zich gemakkelijk verplaatsen. Het contrast met de zich ontwikkelende uitbreidingswijken kon bijna niet groter zijn.⁴²

Hoe stond de woningbouw er voor toen Schut aantrad? Hoeveel hoogbouw was er? Hoe werd hoogbouw bevorderd?

Ondanks de impulsen van Bogaers bleef de woningbehoefte hoog, deels door de babyboom die volwassen werd, maar ook door de sterk stijgende welvaart (loonexplosie, gezinsverdunding) en door het erkennen van de achterstanden in het saneren van het oude woningbestand (krotten). De bevolkingsprognose die het CBS in 1965 had uitgebracht was zeer hoog: ongeveer 20 miljoen inwoners in het jaar 2000. De bouwambities waren dus noodgedwongen ook zeer hoog en langjarig. Wel werd eind 1964 verwacht dat binnen redelijke tijd het kwantitatieve tekort zou zijn weggewerkt.

Bevorderde het Rijk de hoogbouw? De grondexploitatie, vaak een kopzorg voor gemeenten, speelde een centrale rol. Kort gezegd: Volgens de normering van het Rijk waren de grondkosten voor eengezinswoningen slechts weinig hoger dan voor hoogbouw, terwijl voor hoogbouw per woning veel minder grond nodig was. Voor één eengezinshuis kon je bijna twee hoogbouwflats in een plan onderbrengen. Veel hoogbouw maakte grondexploitaties gemakkelijker. Hoogbouw subsidieerde laagbouw.

Maar dit is “bevorderen van hoogbouw” langs indirecte weg. Ik heb niet kunnen ontdekken dat het Rijk, i.c. VRO (CDV=Centrale Directie van de Volkshuisvesting en RPD = Rijksplanologische Dienst) hoogbouw als woonvorm op grote schaal wenselijk vond en expliciet stimuleerde. (Zie verderop.) In tegendeel. Men was realistisch, zowel over de woonwensen van Nederlanders als over de kosten van hoogbouw en de ruimtelijke gevolgen. In de dramatische zoektocht naar vermindering van het woningtekort (eigenlijk: het wegwerken van het tekort) die de hele naoorlogse periode omvatte werden echter middelen ingezet die vooral uitvoering in hoogbouw bevorderden: Financiële middelen (toeslagen, contingenten) en organisatorische middelen (grote rol gemeenten, bouwondernemers en zgn. bouwstromen). Hoogbouw was mede gevolg van rijksbeleid en geen doel van rijksbeleid. Bij gemeenten lag dat deels anders en bij sommige stedenbouwkundigen zeker.

Met name de “arbeidsbesparende bouw” vraagt onze aandacht. Al ver voor Schut minister werd had het Rijk “arbeidsbesparende bouw” bevorderd. De ministers Witte, Van Aartsen en Bogaers gingen hem voor. Daar was alle reden voor. De bouwkosten stegen in de jaren 1950 scherp, van index 124 in 1954 tot 165 in 1957 (1950=100). Aandacht voor de arbeidsbesparende bouw nam toe: minister Witte bevorderde bouwsystemen met meer dan 40% arbeidsbesparing door deze ten dele buiten het

⁴¹ Ik heb deze tentoonstelling toen gezien en was diep onder de indruk. Zie Lambert 1997.

⁴² Opmerkelijk is dat op de omslag van het *Jaarverslag 1963* van het Instituut Stad en landschap al een afbeelding van een werk van Constant stond. In 1965 publiceerden J.H. van der Broek en J.B. Bakema hun plan voor “Stad op Pampus”, een lineaire hoogbouwstad in het IJ-meer voor 350.000 inwoners.

woningbouwcontingent te brengen. Ook stimuleerde hij “continu-contracten” tussen gemeenten en aannemers die arbeidsbesparende methoden toepasten.⁴³

In 1960 trof minister Van Aartsen maatregelen om efficiënte woningbouw te bevorderen. Een van de maatregelen was het invoeren van keuzeplannen voor sociaal zwakkeren: voor maximaal 5.000 woningen per jaar werden 40% hogere aanvangssubsidies gegeven voor de meest efficiënte plannen van de Stuurgroep efficiënte woningbouw. Tussen 1960 en 1970 werden ruim 50.000 keuzeplanwoningen gerealiseerd. In 1970, onder minister Schut, werd de regeling afgeschaft, toen de individuele huursubsidie werd ingevoerd.⁴⁴

Maar het beleid van Minister Bogaers spande de kroon. Zijn beleid leidde o.a. tot verhoging van de lonen en stimulering van de arbeidsproductiviteit, m.n. door arbeidsbesparende bouwmethoden, bouwstromen, contingent-toeslagen en continu-contracten. De productiegroei werd in belangrijke mate in de woningwetsector gerealiseerd. In die sector konden extra contingenten worden toegewezen in verband met arbeidsbesparende en industriële bouw. Dat leidde tot zgn. bouwstromen, in 1964 van 40.000 woningen, in 1965 51.000 woningen groot.⁴⁵ Arbeidsbesparende bouw werd onderscheiden in gerationaliseerde traditionele bouw, systeembouw en industriële bouw. Gemeenten kregen toeslagen als arbeidsbesparende bouw werd toegepast (25% tot 55%) en tegelijk werden dergelijke woningen buiten het contingent van een gemeente gehouden. Per 1 januari 1965 werd de industriële woningbouw geheel vrijgesteld van contingenten. Industriële bouw betekende woningen uit fabrieken die grote onderdelen ter plekke monteerden⁴⁶. Bijna alle fabriekswoningen werden uitgevoerd in hoogbouw.

Was er al voor Schut kritiek, waren er tekenen van verandering? Hadden voorgangers al iets gedaan aan koersverandering?

Twijfel aan hoogbouw begon in den lande na de oorlog op te komen. De *Commissie Hoogbouw Laagbouw* had met het rapport van 1961 geen dwingende redenen voor of tegen hoogbouw in het algemeen opgeleverd, maar wel de notie dat hoogbouw lang niet voor alle inwoners geschikt was, zeker niet voor mensen met kleine kinderen.

De discussie over hoogbouw liep na 1961 (dus) door, onder andere in het NIROV (Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, uitgever van *Stedebouw & Volkshuisvesting*). In 1966 verscheen een heel nummer over de woonvormen, in 1967 werd een “Gesprek over hoog (en laag)” verslagen. Daaraan namen mensen van het ministerie deel, maar ook bekende architecten als W. van Tijen (van de Bergpolderflat) en W. Wissing, die kritisch stonden tegenover hoogbouw.

In 1967 verscheen ook een verslag van drie vergaderingen (uit 1966 en 1967) over “Woning en woonmilieu in een verstedelijkt land”. In de bijeenkomst van 7 juli 1966 was de heer Schut een van de sprekers en hij zette de plannen voor Zoetermeer uiteen. Kritiek was er o.a. van prof. Berghoef (bekend van het traditionalistische Raadhuis van Hengelo) op “de overvloedige toepassing van de hoogbouw in Zoetermeer”. Deze hoogbouw maakte geen identificatie mogelijk en er was te weinig gevormde ruimte.

⁴³ Van der Schaar 1987, blz. 172.

⁴⁴ Van der Schaar 1987, blz. 181-185.

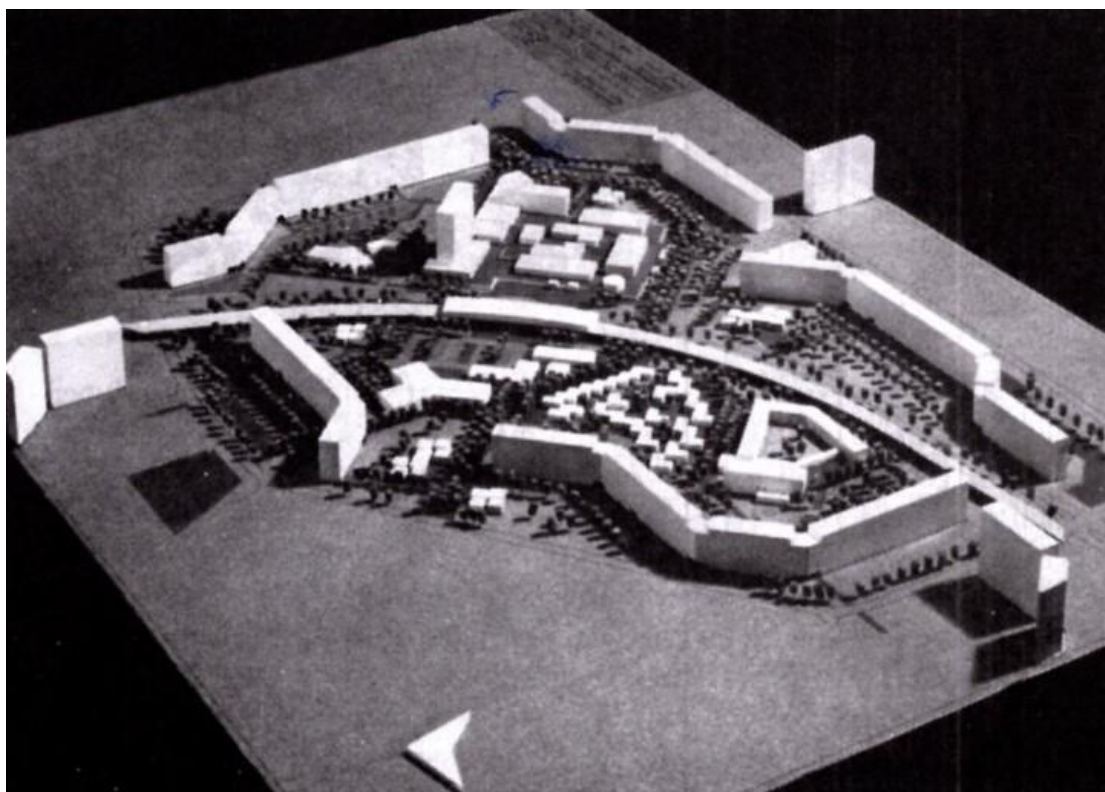
⁴⁵ Van der Schaar 1987, blz. 188-193.

⁴⁶ *Circulaire* d.d. 2 januari 1964, VRO1967 MvT.

Andere sporen van pre-ministeriële opvattingen van Schut over bouwvormen

In 1963 laat hij zich kennen als voorstander van functie-mening in plaats van functiescheiding (hij spreekt van functie-zonering) die bij het functionalisme hoort. “Uit deze periode kennen we steden en uitbreidingen met bij avond dode centra, de stille buurten zonder hun vertier en trekpleisters; verder een ondoelmatig gebruik van verkeersmogelijkheden door gebruik alleen op spitsuren als gevolg van het afzonderen van wonen en werken...”⁴⁷

In 1966 maakte het *Instituut Stad en Landschap*, waarvan Schut nog directeur was, met architect Groosman een hoogbouwplan voor Capelle a/d IJssel, “Oostgaarde”. Verwantschap met Zoetermeer is aanwijsbaar.⁴⁸



Andere sprekers waren bang dat hoogbouw aanleiding zou kunnen zijn voor een voorkeur voor suburbane vestiging.⁴⁹ Schut zei onder meer: Wij geloven in de stad, in de stedelijke samenleving, en wij zien compactheid daarvoor als voorwaarde. Zou hoogbouw niet voor velen een ontdekking zijn? De zon, de wolken, de horizon, de ingedeelde groene ruimte daaromheen en de frisse lucht. Hij achtte het voorbarig dit nu al te veroordelen.⁵⁰

⁴⁷ *Jaarverslag Stad & Landschap 1963*, blz. 27.

⁴⁸ *S&V 1966*, blz. 325.

⁴⁹ Een vrees die later terecht bleek en aanleiding werd voor het RARO-advies over *Woonplaatskeuze en woonmilieu* uit 1972, en voor het groeikernbeleid.

⁵⁰ *S&V 1967*, blz. 195-196.

Wat betreft de *ministerie van VRO* moet de aandacht gevestigd worden op de (ambtelijke) opvattingen van de RPD en CDV.

In het speciale nummer van *Stedebouw & Volkshuisvesting* uit 1966 schrijft de Directeur-Generaal van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, ir. H.M. Buskens, kritisch over hoogbouw⁵¹. Hij stelt dat de keuze van woonvormen primair een zaak is van de gemeentebesturen. Ook in de volkshuisvesting is het niet de bedoeling de gemeentelijke verantwoordelijkheid te verminderen. "In Voorschriften en Wenken en in financiële regelingen voor de gesubsidieerde woningbouw is steeds vermeden zodanige regelingen in het leven te roepen, dat de keuze of de toepassingsmogelijkheid van bepaalde woonvormen eenzijdig beïnvloed zou worden." En: "Wel zeer in afwijking van wat de Commissie [Hoogbouw-Laagbouw] destijds wenselijk oordeelde, lijkt deze weg [de ingeslagen weg] thans voor vele gemeenten (respectievelijk volgens een aantal stedebouwkundigen) welhaast onvermijdelijk te voeren naar steeds meer en steeds hogere bouw." In de toekomst is er in Nederland geen reden voor vrees voor onvoldoende ruimte om eengezinswoningen te bouwen. "Zij die menen dat hoogbouw nodig zou zijn om bovenbedoeld "schrikbeeld" te ontgaan, dienen wèl te beseffen dat juist hoog bouwen, "bouwen boven de boomtopgrens", de grootste aanslag betekent op onze ruimte-beleving." Het is wenselijk "dat de vindingrijkheid van ontwerpers en bouwers zich veel meer dan dit de laatste tijd het geval blijkt te zijn, zou richten op milieuvorming met lage en middelhoge woonvormen." De droom van "goed geëquipeerde echte hoogbouw" (dixit *Strukturplan Zoetermeer*) spat uiteen: "Het verder ontwikkelen van hoogbouw met bijkomende elementen tot een kwalitatief niveau dat werkelijk op bevredigende wijze beantwoordt aan de toekomstige behoeften van een meerderheid, zal leiden tot een kostenniveau waarbij realisatie thans nog illusoir is." Ook H.J.A. Hovens Greve, hoofd van de onderafdeling Stedebouwkundig Onderzoek van de CDV en rapporteur van de Commissie Hoogbouw Laagbouw, vindt⁵² de toename van hoogbouw verontrustend en strijdig met wat de Commissie had geconcludeerd, n.l. dat hoogbouw slechts in beperkte mate toepassing verdient. Hij heeft ook kritiek op het *Strukturplan Zoetermeer* waarin volgens de stedenbouwkundigen wel 20 tot 40 bouwlagen mogelijk zijn. De ontworpen wijken worden niet "gezellig" en niet menselijk.

In de onderhandelingen die het Rijk, in casu de Minister van VRO Bogaers, met Amsterdam over de Bijlmermeer voerden, bleken deze bezwaren tegen grote hoeveelheden hoogbouw duidelijk.⁵³ De minister verwees naar de sterke vraag naar eengezinswoningen, ook in de grote bevolkingsagglomeraties, overeenkomstig de opvattingen in de net verschenen *Tweede nota over de ruimtelijke ordening van Nederland*. Ook de kosten van het hoogbouwplan baarden zorgen. De grondkosten waren te hoog, hij sprak een "non possumus" uit. Later bleken ook de aanneemsommen fl. 10.000 te hoog om aanvaardbaar te zijn voor het Rijk. Door planvereenvoudigingen werd het plan uiteindelijk voor het Rijk acceptabel en werd het hoogbouwkarakter dus de facto aanvaard. In 1969 bleek dat er geen beleggers te vinden waren voor 900 woningen in industriële hoogbouw van Indeco-Coignet en stond de minister toe om er woningwetwoningen van te maken - om de fabriek verlies te besparen.

⁵¹ *S&V* 1966, blz. 312-

⁵² *S&V* 1966, blz. 346-353.

⁵³ Mentzel 1998, blz. 170-173 en 199.

Op het gebied van de kosten begon de woningbouw uit de hand te lopen. De *stichtingskosten* van woningwetwoningen stegen van 1964 tot 1968 met 40%⁵⁴. *Grondkosten* stegen eveneens sterk, met name in de grote steden: 1^e halfjaar 1966 gemiddeld fl. 4.700 per woning, 2^{de} halfjaar 1966: fl. 5.500 en 1^e halfjaar 1967 fl. 7.700 per woning. Vergroting van het aantal woningen per flat moest soelaas bieden.

Minister Witte zette in 1967 een rem op de stichtingskosten van woningwetwoningen⁵⁵: zie af van het hoogste niveau van *Voorschriften en Wenken*, en van zeer hoge bouw: “Hoge bouw is vrijwel steeds duurder (mijn onderstreping) dan andere bouwvormen en derhalve uit zijn aard minder geschikt voor woningen voor bovengenoemde groepen in onze gemeenschap”. Woningwetwoningen zijn immers bedoeld voor “de gezinnen uit de groep van handarbeiders en daarmee wat inkomen betreft gelijk te stellen groepen van de bevolking” en vragen daarom niet te hoge huren.

In samenhang met deze aanwijzing om de stichtingskosten te beperken werd een dag later de arbeidsbesparende bouw minder royaal bedeed omdat het totale woningbouwprogramma was verlaagd⁵⁶: Faciliteiten voor arbeidsbesparing kunnen niet ongewijzigd gehandhaafd blijven. Bouwers van industriële bouwwijzen proberen hun woningen in de woningwet onder te brengen omdat daarvoor de financiering is verzekerd nu de particuliere opdrachten achterblijven. De minister wil daarom minder industriële bouw in de woningwet mogelijk maken. De eisen aan steun voor systeembouw en gerationaliseerde bouw worden verzwaaard.

Wat waren de politieke prioriteiten van het nieuw aangetreden kabinet-De Jong?

Het kabinet trad aan op een welvaartsgolf, al waren er zorgen over de werkgelegenheid.

Een van de belangrijkste vragen waarvoor wij staan, is hoe de stijging van de welvaart moet worden aangewend. Door de snelle groei van de welvaart wordt de behoefte versterkt om tal van gemeenschappelijke voorzieningen krachtig uit te breiden. Daar staat echter tegenover, dat de individuele burger eigen verantwoordelijkheid en eigen ontplooiing wil beleven in het naar vrije keuze besteden van een groter inkomen. Het kabinet heeft gekozen voor een begrotingspolitiek, waarbij de ruimte voor de overheidsuitgaven – in de eerste jaren – geleidelijk wat sterker wordt vergroot dan overeenkomt met het nationale inkomen, maar waarbij deze anderzijds toch aan duidelijke grenzen wordt gebonden. Zulk een begrotingspolitiek is een onmisbare voorwaarde voor het evenwichtsherstel in onze economie en als basis voor een verdere welvaartsstijging.

De rijksuitgaven mochten 6% per jaar toenemen, zonder belastingverhoging. Niet door geld te lenen op de kapitaalmarkt maar door toenemende belastingopbrengsten door de groei van de economie.

⁵⁴ S&V 1969, blz. 470.

⁵⁵ MG 67-2 d.d. 2 januari 1967.

⁵⁶ MG 67-3 d.d. 3 januari 1967.

Het huisvestingsprobleem vergt voortzetting van het krachtige beleid, gericht op het wegwerken van de kwantitatieve en kwalitatieve tekorten. Ook voor 1968 wordt gestreefd naar een produktie-niveau van 125 000 woningen. In afwachting van de nadere uitwerking van het woningbouwbeleid in de komende jaren, zal het aantal in produktie te nemen woningwetwoningen in 1968 alleen kunnen worden verminderd, voorzover in de overige sectoren een groter aantal vergelijkbare woningen kan worden gebouwd. Het subsidiebeleid moet er vooral op gericht zijn diegenen te helpen, die uit eigen inkomen de kostprijsruur niet kunnen betalen. Maatregelen zijn nodig om te bevorderen, dat zij die de kostprijsruuren wel kunnen betalen, niet desondanks subsidie genieten. Het beleid richt zich voorts op een voortgaande vrijmaking van het vergunningenbeleid in bepaalde gebieden van ons land.

Woningbouw bleef een topprioriteit, vooral in het parlement. Schut was op het allerlaatst van de formatie van het kabinet aangezocht als minister. Hij had zijn sporen verdiend in de stedenbouw en ruimtelijke ordening. De fractievoorzitter van de ARP, Aantjes, vond⁵⁷ dat “in de voorgaande jaren op het terrein van het departement het aspect van de volkshuisvesting zeer [had] gedomineerd. [...] Biesheuvel en ik waren echter van mening, dat voor de toekomst ruimtelijke ordening van veel groter belang was. Daarvoor mocht bij uitstek van Schut een visie worden verwacht. Vandaar dat uiteindelijk de voorkeur naar hem is uitgegaan. Helaas bleek de praktijk van de politiek er nog niet rijp voor. [...] Aan Schut heeft het niet gelegen. Zijn ervaring en zijn hart lagen zeker meer bij ruimtelijke ordening dan bij volkshuisvesting, maar het parlementaire debat concentreerde zich vrijwel uitsluitend op woningbouw, zoals dit sinds de oorlog altijd het geval was geweest. Bovendien waren de woordvoerders van de grote fracties allemaal als volkshuisvestingsspecialisten in de Kamer gekomen of hadden zij zich als zodanig ontwikkeld: Frans Andriessen (KVP), Hans van den Doel (PvdA), Hans Wiegel (VVD) en ikzelf (ARP). Of Schut nu wilde of niet, er was geen ontkomen aan.” (De genoemde politici bleken zonder uitzondering zwaargewichten.)

Hoe ging de “ommekeer” van Schut in zijn werk?

Ik volg de ontwikkelingen van jaar tot jaar.

1967

Tweede nota RO als kapstok

De denkbeelden van een minister komen soms al in de regeringsverklaring naar buiten, maar in elk geval bij de eerste “eigen” begroting. In dit geval die voor 1968⁵⁸. Maar voor de behandeling van die begroting mocht Schut al een product van het kabinet-Cals verdedigen: De *Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* uit 1966. Het kabinet had aan de Tweede Kamer geschreven dat het deze nota voor haar rekening had genomen⁵⁹. Op 22 en 23 augustus 1967 vergaderde de Vaste Commissie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening over de nota⁶⁰. De nota werd op 26 september 1967 door de Tweede Kamer “voor kennisgeving” aangenomen.

⁵⁷ Van Baalen 2007, blz. 159-162.

⁵⁸ VRO 1968, MvT.

⁵⁹ *Tweede Nota*, brief, nr. 5, 19 juni 1967.

⁶⁰ *Handelingen Tweede Kamer*, buitengewone zitting, C77-C174, passim.

In de *Tweede Nota* zijn vier stedelijke milieutypen geschetst (A t/m D) die in aflopende mate ruimte voor eengezinswoningen bieden. De nota zegt dat er ruimte in “de stedelijke zones” is voor 50 à 70% eengezinswoningen. In de commissievergadering tonen maar liefst zeven fracties, vooral naar aanleiding van deze passage, belangstelling voor de bouwvormen.

De eerste vraag is (van mevr. Groensmit, KVP) hoe de regering dat denkt te realiseren, want op dit moment hebben steden van ca. 50.000 inwoners (maar) 35-40% eengezinswoningen. En zij vervolgt: “Als men leest hoe tegenwoordig internationaal bekende architecten heel andere visies hebben op het ideale wonen, dan mag men in deze nota niet te zeer vasthouden aan die 70 pct planning.”

Ook mevrouw Haars (CHU) vindt 70 tot 75% eengezinswoningen hoog. Heeft mensen de woonwensen van onze jonge mensen wel bekeken? “Er vindt een ontwikkeling plaats in deze zin, dat steeds meer in jonge gezinnen man en vrouw een taak aan vinden buiten het huishoudelijk terrein. Een goede flatwoning – ik leg de nadruk op “goede”- geeft vaak een oplossing voor huishoudelijke problemen van de vrouw, die de eengezinswoningen niet altijd geeft.” Is er wel onderzoek gedaan naar woonwensen? En: “Hierbij zou ik de Minister willen tevens willen vragen nieuwe initiatieven voor een volledig nieuw en desnoods heel andere en revolutionaire (*sic!*) stadsopbouw en voor nieuwe woonwijken welwillend tegemoet te treden en deze met grote fantasie te willen bekijken.” (Horen wij een echo van New Babylon en Pampus?)

Lankhorst (PSP) vraagt zich af of het te veel tegemoet komen aan de wens tot eengezinswoningen niet een bedreiging vormt voor de aantrekkelijke aspecten van het woonklimaat in het noorden en in Overijssel.

De heer Van den Doel (PvdA, jarenlang gesel van de minister) kapittelt de minister dat het volgen van de wens naar eengezinswoningen en deconcentratie de slechtste vorm van marktonderzoek is omdat de consumenten de alternatieven niet kennen. “Natuurlijk is de huidige hoogbouw geen alternatief. Onze flats zijn louter op elkaar gestapelde eengezinswoningen.” De ruimte is te schaars voor een hoog percentage laagbouw, en de behoefte aan gemeenschap moet in andere woonvormen tot uitdrukking komen. Vindt de minister niet dat er experimenten moeten worden gedaan, zoals de Stichting Werkgemeenschappen Bergeyk heeft voorgesteld en daarvoor één procent van de begroting te reserveren?

De liberaal Van Dijk (VVD) vindt dat de nota anti-stedelijk is. Van het wonen in de steden worden de slechts kanten belicht en het wonen op het platteland wordt geïdealiseerd. Wij moeten niet bang zijn voor urbanisering. Ik denk mee met Nieuw Links (*sic!*) in de richting van stedelijke vernieuwing. Verder lijkt hem sterke bundeling wenselijk, de preferentie voor een stedelijke woonvorm moet niet worden onderschat.

De nieuwkomer D'66 (Dijkstra) vindt het onduidelijk hoe gekozen is voor de 50-75% eengezinswoningen. En hij pleit voor experimenten en vraagt om er geld voor uit te trekken, want over woonwensen is te weinig bekend en mensen kunnen allen maar kiezen tussen hoogbouw en eengezinswoningen.

De heer Van Rossum (SGP), tenslotte, zegt dat flats geschikt zijn voor bejaarden en ongehuwden. De Commissie Hoogbouw-Laagbouw heeft een niet zo deugdelijk rapport geschreven waarin flats te veel worden aangeprezen als iets voor deze tijd.

Het antwoord van minister Schut betreft onder andere de financiële mogelijkheden van een groot aandeel eengezinswoningen bij bestemmingsplannen (hij doelde waarschijnlijk op de grondexploitatie). Hij is er niet gerust op⁶¹. Een nadeel van eengezinshuizen is dat de openbaar vervoer kostbaarder maken. Over experimenten zegt hij: “De zaak van de experimenten is een lofwaardige. Ik gevoel er alles voor. Men moet goed bedenken, dat een en ander financieel gezien af gaat van de woningbouw die wij anders zouden hebben gepleegd.” Optimisten denken dat experimenten zullen lukken, maar dat hoeft niet zo te zijn. In de volkshuisvesting moet men “voorzichtig en bijzonder consciëntieus” handelen. Op de gehele wereld zijn er in de volkshuisvesting weinig voorbeelden van goede andere mogelijkheden, zoals sprekers bedoelen. “Het gaat hier om die meer kristallijne (*sic!*) vorm van bouwen, waarbij men weliswaar hoge dichtheden behaalt, maar waardoor toch iedere wooncel zijn eigen individualiteit, zijn eigen privacy geeft.” Hij weet niet hoeveel geld voor experimenten bij het Rijk te vinden is.

Kortom, de meeste Kamerleden kijken naar hoogbouw met een roze bril. Enkelen zijn zeer hoopvol gestemd over de mogelijkheden van betere hoogbouw dan gebruikelijk⁶², anderen denken dat de jongere generatie een flatwoning meer op prijs zal stellen dan een (voor de huisvrouw) bewerkelijke eengezinswoning, of zien het woonklimaat door te veel eengezinswoningen bedreigd (in Overijssel *of all places*). Slechts de SGP ziet weinig in veel hoogbouw.

Wat betreft het aandeel eengezinswoningen houdt de minister vast aan de Tweede Nota maar onderkent dat er nadelen zitten aan een hoog aandeel eengezinshuizen, zoals minder draagvlak voor openbaar vervoer, en onduidelijkheid over de gevolgen voor de grondexploitaties. Zijn ervaring in het Zoetermeerse spreekt hier duidelijk uit. Hij gaat wel mee met het voorstel experimenten met nieuwe woonvormen te bevorderen.

Begroting 1968 als volgende kapstok

In de toelichting op de begroting voor 1968 schrijft Schut dat de huidige situatie de trekken vertoont van een “overgangsfase”. Na 1945 lag een sterk accent op de activiteiten van de overheid. De komende jaren zal in toenemende mate plaats zijn voor het samenspel tussen de overheid en de krachten in de maatschappij. Voor de ruimtelijke ordening is de incubatietijd afgesloten (met het aanvaarden van de *Tweede Nota R.O.*) en is het tijd voor het concretiseren. De woningbouw is sterk gegroeid en heeft geleid tot vermindering van het woningtekort. In enkele provincies konden al

⁶¹ Op verschillende momenten wordt duidelijk dat Schut een sterk financieel bewustzijn heeft en weet dat de marges in de woningbouw erg klein zijn. Zo zegt hij over de suggestie van de heer Van Dijk om wat meer ruige speelterreinen in de woonwijken te maken: “Het is natuurlijk niet te ontkennen, dat in een exploitatieplan, waar iedere m² die verkocht wordt, 40, 50 of 60 gulden gaat doen, een terreintje van b.v. 2000m² [...] een heel bedrag vertegenwoordigt. Ik weet niet of ik de heren nieuws vertel als ik zeg, dat de exploitatie-opzet meestal heel moeilijk is.” (mijn onderstreping) of: “Een plan heeft geen waarde als het niet is afgestemd op de reële uitvoeringsmogelijkheid.”

⁶² Zoals ook architecten en stedenbouwkundigen hardnekkig bleven geloven in “goede” flats. Denk aan het *Strukturplan Zoetermeer* dat spreekt van “goed geëquipeerde echte hoogbouw”. In 1965 zei Van Embden tegen de Stedebouwkundige Raad van het NIROV: “In hoge woongebouwen kan men dezelfde kwaliteiten aanbrenge als in eengezinshuizen.” (Mentzel 1998 blz. 282 noot 70). In 1970 beleeed prof. Van Embden in een lezing (*S&V 1970*, blz. 259-267) zijn teleurstelling in de werkelijk bestaande hoogbouw en zijn kennelijk ongebroken overtuiging dat architecten en bouwers iets beters zouden kunnen maken.

stappen naar liberalisatie van het woningbouwbeleid worden gezet. Huurbescherming en huurbeheersing zullen in een aantal gemeenten worden opgeheven. Wel verdient de kwaliteit van het aanwezige woningbestand steeds meer de aandacht. Werkloosheid in de bouw is echter toegenomen, o.a. door het verminderen van de pendel naar Duitsland. Er is thans kapitaalschaarste en de rentevoet is hoog. De regering stelt extra middelen ter beschikking.

Steekwoorden zijn: grotere rol voor de maatschappij, liberalisatie, oude woningbestand verbeteren, werkgelegenheid ondersteunen. Over woonvormen geen woord.

Verwacht wordt dat het kwantitatieve woningtekort globaal in 1970 zal zijn verdwenen. In een brief over de woningbehoefte⁶³ van 19 september 1967 wordt het volgende (optimistische) cijferoverzicht gegeven:

Jaar	Tekort begin van het jaar	Woningproductie	Beschikbaar voor:			Tekort eind van het jaar
			Toeneming behoefte	vervanging	Inhaal tekort	
1965	173.000	115.000	64.000	14.000	37.000	136.000
1966	136.000	122.000	64.000	17.000	41.000	95.000
1967	95.000	125.000	64.000	22.000	39.000	56.000
1968	56.000	125.000	64.000	30.000	31.000	25.000
1969	25.000	125.000	64.000	40.000	21.000	4.000
1970	4.000	125.000	72.000	49.000	4.000	0

Vermindering van het tekort biedt ruimte voor andere accenten. Onder andere minder nadruk op woningwetwoningen. Er is goede hoop op meer beleggerswoningen; daarom zijn er 50.000 gesubsidieerde particuliere woningen in het bouwprogramma opgenomen. (In december 1967 wordt bovendien de subsidie op eigen woningbezit fors verhoogd, met 1/3.) In latere jaren werd de subsidie anders ingericht en het bouwen van goedkopere woningen gestimuleerd, ook door particulieren. Daarmee kon beter op de consumentenvoorkeuren worden ingespeeld. Er werden hierdoor minder meergezinshuizen gebouwd.⁶⁴

Op 7 november 1967 - dus nog voor de begrotingsbehandeling - is de regeling arbeidsbesparende bouw opnieuw gewijzigd⁶⁵: Voorkomen moet worden dat arbeidsbesparing een doel op zichzelf wordt. Er komen geen hogere toeslagen meer uit de centrale reserve. Dit geldt voor woningwetwoningen omdat per 1968 de particuliere woningbouw niet meer aan contingenten gebonden zal zijn. Onderscheid wordt voortaan gemaakt tussen efficiënte woningbouw en grote-elementenbouw (industriële woningbouw). Gemaakte afspraken met gemeenten over industriële bouw - die buiten de gemeentelijke contingentering vallen - worden gehandhaafd maar nieuwe projecten wil de minister geleidelijk beperken (mijn onderstreping).⁶⁶

⁶³ VRO 1967 nr. 7.

⁶⁴ Van der Schaar 1996, blz. 45.

⁶⁵ MG 67-21.

⁶⁶ S&V 1967 blz. 455-456, De Vreeze 1993 blz. 268.

De Tweede Kamer debatteert op 13 december 1967 over de begroting, en de Eerste Kamer behandelt de begroting van de nieuwe minister op 24 april 1968.⁶⁷

Tweede-Kamerlid Van Rossum van de SGP is de enige die de woonvorm uitdrukkelijk aan de orde stelt. Na het debat over de Tweede Nota zelf in augustus was daar waarschijnlijk bij anderen niet zo'n behoefte meer aan. Hij merkt op dat de nota RO spreekt van een "norm" van 70% eengezinswoningen. Er zou volgens hem zelfs nog meer behoefte aan dergelijke woningen zijn. Daarom baart de verhouding hoogbouw-laagbouw hem zorgen. De minister antwoordt kort dat hij een werkgroep heeft ingesteld die de kwestie van het woonmilieu zal gaan bekijken aan de hand van de uitspraken in de Tweede Nota.

In de Eerste Kamer gaat het alleen indirect om de woonvorm. De heer Broeksz (PvdA) merkt op dat hij de kosten van industriële nieuwbouw te hoog acht. De minister ontkent dat door enkele cijfers te noemen en te zeggen dat de meeste hoogbouw nu eenmaal in het westen voorkomt en dat daar op dure plaatsen wordt gebouwd. Hij zegt ook: "De woningfabrieken hebben [...] grote investeringen gedaan en het zou bijzonder triest zijn, als deze woningfabrieken nu nog niet in staat waren, tegen een prijs te bouwen die de concurrentie van de traditionele bouwmethode niet kon weerstaan." Hij voegt er wel aan toe dat hij overlegt met de ondernemers om tot een concurrerend product te komen zodat ook beleggers er zich voor interesseren - m.a.w.: het gaat tot dan toe uitsluitend om woningwetwoningen. Verder zegt hij in een bijzin: "Ik kan natuurlijk niet eindeloos doorgaan met het geven van extrafaciliteiten, omdat er ook andere reële producties van woningen zijn".

Eerste-Kamerlid De Niet (PvdA) meent bij de begrotingsbehandeling dat het beleid voor meerjarige bouwstromen is beperkt tot toezeggingen voor twee jaar. De minister hecht niet speciaal aan die twee jaar. Hij merkt wel op dat allerlei gemeenten graag bouwstromen afbreken omdat die het huisvestingsbeleid van de gemeente een eenzijdig accent geven. Hij vervolgt dat de economie van het bouwen niet in grote, uniforme series moet worden gezocht maar het repetitie-effect van kleinere standaard-elementen. Hij erkent met zoveel woorden dat het beleid gewijzigd is.

1968

In mei 1968 introduceert Schut een programma voor experimenten met afwijkende woonvormen en woningtypes en heeft daar geld voor gevonden. Een extra bijdrage wordt mogelijk gemaakt. Gedacht wordt aan fl. 3.000 per woning. In juni wordt een externe adviescommissie ingesteld. De minister streeft naar 800 woningen per jaar. Schut hecht bijzonder sterk aan dit programma. In 1969 zegt hij, bij de eerste paal van het experimentele pleintjesplan in Zoetermeer, dat hij wat gaat zeggen over "mijn zondagse onderwerp", namelijk het kwaliteitsaspect van de volkshuisvesting.⁶⁸

Ook in mei 1968 wordt de Stichting "Nieuwe woonvormen" opgericht, met als voorzitter Tweede-Kamerlid E. Berg en onder andere als lid de spraakmakende kinderarts Ph. H. Fiedeldij Dop. Aldo van Eyck, de beroemde architect van "de andere gedachte", vindt dat de stedenbouw "de grenzen van het misdadige" heeft genaderd. Op het oprichtingscongres in Amsterdam fulmineert Fiedeldij Dop tegen de naoorlogse woningbouw en stedenbouw, en tegen het gebrek aan inspraak voor bewoners.

⁶⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, blz. 634 en 654. *Handelingen Eerste Kamer* blz. 611-612.

⁶⁸ *Persbericht VRO*, 4 december 1969. Met dank aan Anco Schut.

Gestapelde huizen voldoen alleen aan elementaire behoeften: "het is moeilijk in deze massale eentonigheid een eigen thuis te scheppen".⁶⁹ Minister Schut is bij deze vergadering aanwezig en wordt de eerste donateur ("als gewoon bijzonder belangstellend staatsburger").⁷⁰ Hij verklaarde ook het "in essentie hartgrondig eens te zijn met de activiteiten van de stichting".⁷¹ Dat waren geen holle frasen: De minister is op 19 november 1968 aanwezig bij de oplevering van een bijzonder woningcomplex van de Stichting in Hoevelaken, ontworpen door Jan Verhoeven. Het gaat 10 "pagode-bungalows", waarvan één betrokken wordt door de voorman van Nieuw Links in de PvdA, André van der Louw.⁷²

In de begroting voor 1969 wordt gesteld: Het kwantitatieve tekort "is het afgelopen jaar ongetwijfeld afgenomen", d.w.z. buiten de drie Randstadprovincies is het woningtekort duidelijk afgenomen. Er is ruimte voor differentiatie in kwaliteit. Er worden meer premiewoningen gebouwd. Experimenten zijn daarvoor van nut. Ook komt er een programma voor de bouw van verzorgingstehuizen voor bejaarden. Wel moeten de kosten gematigd worden, met name de grondkosten.⁷³

Een aanvullend stuk⁷⁴ gaat uitvoerig in op de prijs van verschillende bouwmethoden. Voor de niet-traditionele bouw wordt een merkwaardige correctie toegepast: om de invloed van hoog bouwen uit te schakelen worden de prijzen naar vier bouwlagen omgerekend, en zijn de kosten van speciale installaties in hoge gebouwen (denk aan liften) niet meegenomen. Het komt er dan op neer dat in het westen voor traditionele bouw in 1966 en 1967 de prijs per m³ fl. 67,87 is, voor de gietbouw fl. 71,79, voor de grote-elementenbouw fl. 72,87 en voor de systeembouw fl. 74,04. Beperkte verschillen, maar toch is er een spreiding van 10% tussen de laagste en de hoogste prijs.

Gelijktijdig wordt in een circulaire⁷⁵ het einde van de toeslagen voor efficiënte bouw aangekondigd. "Met voldoening kan worden geconstateerd, dat in Nederland het efficiënte bouwen op ruimte schaal vaste voet heeft gekregen. [...] Het wil mij voorkomen, dat inmiddels de tijd gekomen is om het toekennen van deze toeslagen [op efficiënte bouwwijzen] geheel achterwege te laten." De toeslagen worden niet in één keer afgeschaft. Met aangegane verplichtingen wordt rekening gehouden. De grote-elementen regeling blijft wel gelden, maar er zullen jaarlijks minder woningen worden gereserveerd voor deze regeling. In de centrale reserve voor 1969 ter grootte van 15.500 woningwetwoningen is voor grote-elementenbouw ruimte voor 7.254 woningen en voor efficiënte bouw 5.500 woningen.⁷⁶ Aantallen die inderdaad een jaar later flink verlaagd worden: in 1970 resp. naar 5.200 woningen en 1.200 woningen.

Bij de begrotingsbehandeling in de Vaste Commissie VRO van de Tweede Kamer⁷⁷ merkt het lid Van Rossum op dat het aantal woningen in gebouwen met meer dan 5 lagen sterk is toegenomen: in 1966: 23,6%, in 1967: 36,5%. Flatwoningen geven moeilijkheden voor kinderen van twee tot tien jaar, volgens TNO. In België staan veel

⁶⁹ *S&V* 1968, blz. 475-478.

⁷⁰ *Trouw*, 15 mei 1968.

⁷¹ *Het Parool*, 15 mei 1968.

⁷² *De Tijd*, 19 november 1968.

⁷³ *VRO* 1969, MvT.

⁷⁴ *VRO* 1969 nr. 121.a.

⁷⁵ MG 68-9 van 18 september 1968.

⁷⁶ *Bouw*, 23 november 1968 blz. 1882.

⁷⁷ *Handelingen Tweede Kamer*, 22 oktober 1968, blz. L7-8, L41, L43.

flats leeg. Gaan wij wel de goede kant op? De heer Aantjes (ARP) meent dat de gedachten zich langzamerhand wat meer ten gunste van laagbouw ontwikkelen, en hoopt dat de praktijk van de woningfabrieken wordt bepaald door de behoefte aan flatbouw en niet omgekeerd. De minister zegt dat de woningfabrieken zich er van bewust zijn dat zij meer variatie moeten brengen, en ook eengezinshuizen mogelijk moeten maken.

1969

Er is een per 1-1-1969 geraamd kwantitatief tekort van 63.000 woningen, veel meer dan de 25.000 in de hiervoor aangehaalde tabel uit 1967. Het bouwprogramma voor 1970 blijft omvangrijk: 125.000 woningen totaal.

Eind 1969, bij het slaan van de eerste paal van het eerder genoemde pleintjesplan in Zoetermeer, gaat de minister in op de vraag van de agglomeratie Den Haag om meer woningcontingent.⁷⁸ Hij wijst erop dat dit verzoek onnodig is, onder andere omdat van bestaande regelingen voor gesubsidieerde particuliere bouw geen gebruik wordt gemaakt. "Voorts kunnen belangrijk contingentsfaciliteiten worden verkregen door het bouwen van woningen met toepassing van grote-elementen en door bouw van zogenaamde keuzewoningen."

Kortom, subsidies voor bouwsystemen die in de praktijk vooral hoogbouw voortbrengen zijn er nog en worden door de minister niet afgeraden.

1970

Voor de begrotingsbehandeling in de Eerste Kamer verschijnt een *Memorie van Antwoord*⁷⁹, waarin uitvoerige informatie over bouwkosten van verschillende bouwvormen wordt verstrekt. Er is nieuw onderzoek gedaan naar de achtergronden van de toeneming van het percentage woningen in hoogbouw. "Uit de [...] resultaten van dit onderzoek is opnieuw de zeer verbreide voorkeur voor eengezinshuizen naar voren gekomen [...]. Een ongebreidelde toepassing van hoogbouw zou bepaald geen aanbeveling verdienen, omdat bij een vrije woningmarkt de voorkeur van velen uit zal gaan naar eengezinshuizen. Wanneer de tekenen niet bedriegen, is reeds een kentering in de tendens van de voorgaande jaren merkbaar." Met Sociale Zaken wordt bekeken of onderzoek naar de gezondheidstoestand bewoners van meergezinswoningen zinvol is. Kamerlid Lamberts heeft in het tijdschrift *Bouw* hierover gepubliceerd.⁸⁰ (In 1970 heeft de staatssecretaris van SoZa inderdaad advies gevraagd, aan de Gezondheidsraad.)

Verder worden tabellen geproduceerd over de bouwkosten, uitgesplitst naar woonvorm en naar regio. Er wordt, anders dan voorgaande jaren, geen conclusie verbonden aan het cijfermateriaal.

Intussen gaat in "het veld" de aanval op de hoogbouw ook door. Prof. S. van Embden, een van de ontwerpers van Zoetermeers hoogbouwstad, kraakt in een toespraak over industrialisering van de bouw in maart 1970 de huidige hoogbouw af. "Men is, wij zijn *niet* tevreden. Er is sprake van onleefbaarheid, onbewoonbaarheid,

⁷⁸ Zie voetnoot 63.

⁷⁹ *VRO 1970* nr. 58b.

⁸⁰ Lamberts en Lamberts, 1969.

onherbergzaamheid, vervreemding.”⁸¹ Desondanks meent hij nog steeds dat eengezinshuizen een overloze suburbanisatie opleveren en tot milieubederf van het landschap leiden. Bouwers moeten toch echt in staat zijn met industrialisering betere producten te maken, bijvoorbeeld flats met grote terrassen en gezamenlijke recreatieruimten. H. Priemus van de TH Delft, gepromoveerd op woonsatisfactie, trekt alles uit zijn (boeken-)kast en concludeert over “De gewenste verhouding hoogbouw-laagbouw”⁸²:

“In de huidige situatie, met de huidige kwaliteit van hoog- en laagbouw en de huidige woonwensen en marktgedrag van bewoners, kan de volgende differentiatie hoog-laag worden aanbevolen:

Stedelijke gebieden: 70 à 80% laag – 20 à 30% hoog
landelijke gebieden: 80 à 100% laag – 0 à 20% hoog. “

Het rapport van Guus Gijswijt, *Besluitvorming en Hoogbouw*, ook uit 1970, maakt duidelijk dat hoogbouw in de onderzochte middelgrote gemeenten zelden een bewuste keuze is geweest van de stedenbouwkundigen en de gemeente, maar dat de planexploitatie een grote rol speelde. Hoogbouw als verrassing, zou je zeggen.

De minister moet met het voorgaande bekend zijn geweest. In een brief van 15 juni merkt hij op dat steeds meer een kritische instelling naar voren komt ten aanzien van het massale en uniforme karakter van grote complexen hoogbouwoningen. Het percentage eengezinshuizen in de woningwetsector is intussen duidelijk stijgende. In 1968 bedroeg het 46%, in 1969 56%.⁸³

Bij de begrotingsbehandeling⁸⁴ komt de hoogbouw flink aan de orde. Kamerlid (en partijgenoot) Schakel introduceert een nieuw element: Het open middengebied wordt bedreigd door “kolossale hoogbouw” in de plaatsen aan de rand van die ruimte. Hij citeert uit het jaarbericht over 1969 van het Instituut “Stad en Landschap”, waar Schut had gewerkt. Het lid Van Rossum (SGP), die al eerder de kwestie aansneed, is minder gelukkig met de snelheid waarmee onderzoek wordt gedaan naar hoogbouw en woonsatisfactie. En hij wijst op een artikel waarin gesteld wordt dat windsnelheden tussen flats zo hoog kunnen oplopen dat vrijwel geen boom levend kan blijven. Nog meer controversiële onderwerpen! De minister zegt in zijn antwoord en passant dat gemeenten qua subsidie verschillend behandeld moeten worden omdat in de stedelijke gebieden “nu eenmaal meer dure bouw (hoogbouw met name) [wordt] toegepast”. Een late erkenning!

1971 *Wisseling van de wacht*

En dan zijn er in 1971 verkiezingen. Schut treedt af als minister en gaat (in 1974) weer werken voor Zoetermeer, aan het nieuwe stadshart ditmaal. Het beleid onder minister Udink (CHU) verandert maar beperkt.

Hoogbouw wordt in het parlement door meerdere leden als minder gewenst getypeerd. De minister vindt de beslissingen over de bouwvorm in beginsel een plaatselijke kwestie, maar hij zegt wel dat het goed is dat de laatste jaren een verschuiving in de

⁸¹ *S&V 1970*, blz. 259-267.

⁸² *S&V 1970*, blz. 268-272.

⁸³ *S&V 1970*, blz. 320.

⁸⁴ *Handelingen Tweede Kamer*, 19 november 1970, blz. 1137, 1143, 1182-1183.

richting van eengezinshuizen valt te constateren, in 1970 naar 71% van de productie, passend bij de *Tweede Nota*. In een brief van 17 februari 1972 is minister Udink stelliger: "Helaas wordt bij de toepassing van hoogbouw niet altijd in de eerste plaats gedacht aan de belangen en de voorkeur van de bewoners." Waakzaamheid met de verdere toepassing van hoogbouw is geboden, met name in de grotere steden, waar hoogbouw globaal de helft van de nieuwbouw omvat. Hij wijst ook op berichten dat dure woningen in hoogbouw moeilijker verhuurbaar worden.⁸⁵

⁸⁵ *S&V* 1972, blz. 115.

Afbeeldingen

Voorblad: Savelsbos, Meerzicht, laatste flat met behouden parkeergarage, ontwerp bureau Leo de Jonge, foto auteur

Blz. 3 – Weesperstraatflat: *Goed Wonen* 1966;

Blz. 4 – Amsterdam-Bijlmermeer Kempering: *Stadsarchief Amsterdam*, 2019;
Zoetermeer-Oosterheem Nuova Campagna: *Ardito*, 2019

Blz. 7 – *S&V* 1971

Blz. 15 – *Stadsarchief Zoetermeer*

Blz. 16 – *fondationlecorbusier.fr*

Blz. 18 – *Collectie HGOS*

Blz. 20 – *Beeldbank Zoetermeer*

Blz. 21 – *Beeldbank Zoetermeer*

Blz. 26 – Lambert 1997

Blz. 29 – Stad en Landschap 1963

Bronnen en literatuur

Archieven

Nationaal Archief:

NA 2.17.03 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer:
Centrale Sector 1940-1981
Inventarisatie 314+315 MG's

Tijdschriften

Goed Wonen, 1966, no. 9.

Stedebouw & Volkshuisvesting, jaargangen 1966 t/m 1972

Bouw, jaargangen 1966 t/m 1972

Websites

Delpher

Statengeneraaldigitaal.nl

Literatuur

- Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda en Anita Blom, *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980, 64 gerealiseerde woonbeloften*, Rotterdam: nai010 uitgevers, 2019
- Anita Blom (red.), *Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940-1965*, Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013
- Anita Blom e.a., *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, RCE (Rijksdienst Cultureel Erfgoed), 2004
- A.J. van der Burg, *Planning van een woonwijk als politieke, administratieve en stedenbouwkundige opgave*, Amsterdam: SISWO, 1976
- Arjen van der Burg, "Strukturplan Zoetermeer 1968 – icoon van de Tweede Schaalprong", in *t Seghen Waert*, 2018, nr. 3, blz. 18-37.
- Hans van der Cammen e.a., *The selfmade land; culture and evolution of urban and regional planning in The Netherlands*, Houten: Spectrum, 2012
- A. Faludi en A.J. van der Valk, *De groeikernen als hoeksteen van de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine*, Assen: Van Gorcum, 1990
- Joosje van Geest, *S.J. van Embden*, Rotterdam: 010, 1996
- Joosje van Geest, "Gestapelde woningen: Van woningnood en flatneurose naar luxeappartementen", in Noud de Vreeze (red.) *100 jaar woningwet en wooncultuur in Nederland*, Rotterdam: Uitgeverij 010, 2001, blz. 92-103
- Joosje van Geest, *Architectuurgids Zoetermeer*, Amsterdam: Stokerkade, 2016
- Barth. van Gent, *Zoetermeer, ontwikkeling van een nieuwe stad*, Gemeente Zoetermeer, 1999
- A.J. Gijswijt, *Besluitvorming en hoogbouw*, Amsterdam: SISWO, 1970
- J.F. Jansen, "Grondkosten woningbouw", in *Bouw*, 1969 blz. 1149-1151
- Peter Jonquière, "1945-1970, Delft zoekt het hogerop, stadsuitbreiding", in Historische Vereniging Delfia Batavorum, *Canon van Delft*, Delft, 2013, blz. 214-217
- George de Kam, *Op grond van beleid. Locaties voor sociale woningbouw, grondbeleid en ruimtelijke spreiding van welstand in en rond Den Haag*, Almere: Nationale Woningraad, 1996
- James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam: Boom, 1995
- Ton Kolijn, *Het leven is goed in Ommoord*, Soest: *boek.scout*, 2019
- Reinhilde van der Kroef, *Herinneringen van Pieter Bogaers, bouwminister*, Amsterdam: Boom, 2004
- Jean-Clarence Lambert, *Constant: New Babylon, Art et Utopie*, Paris: Cercle d'Art, 1997

S.W.J. Lamberts en J.H. Lamberts, "De medisch-hygiënische aspecten van de hoogbouw", in *Bouw*, 22 november 1969, blz. 1882-1886

Vincent Mentzel, *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*, TU Delft, 1989;

Hanneke Oosterhof, 'Want de grond behoort ons allen toe', *Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese*, Nijmegen: Vantilt, 2018

J. van der Schaar, *Groei en bloei van het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid*, Delft: DUP, 1987

J. van der Schaar (red.), *Volkshuisvesting in goud. Verandering en continuïteit in Beleid en Organisatie van het Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting*, Den Haag: Ministerie VROM, 1996

Instituut Stad en Landschap, *Jaarverslag 1963*, Rotterdam, eigen uitgave

L. Tas, "De productie van een- en meergezinshuizen sinds de oorlog in cijfers", in *S&V* 1966, blz. 315-320

L. Tas, "Hoogbouw: ontwikkeling en geografische spreiding sinds 1962", in *S&V* 1968, blz. 413-419.

Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, *Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen (1965) (V en W 1965)*, Den Haag 1965 (zesde gewijzigde druk 1971)

Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambities; kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Utrecht 1993

Gemeente Zoetermeer, *De Gave Stad*, deel Dorp, eigen uitgave, 2001

Gemeente Zoetermeer, *Architectuurdocumentatie*, eigen uitgave, 2003